

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Гуманітарний факультет
Кафедра світової історії нового і новітнього часу

**«Жінки у повсякденних воєнних практиках:
на прикладі теперішнього збройного конфлікту на сході України»**

**Студентки VI курсу
групи ГІС20/М
Канцер Олександри**

**Науковий керівник:
К.і.н.
Тетяна Лапан**

Львів – 2020

Зміст

Вступ	с.3
Розділ I Методологія дослідження	с.5
Розділ II Війна у 2014-2016 роках на території України	с.9
Розділ III Повсякдення представниць різних груп жінок із досвідом АТО та роль різних дискурсів у конструюванні розповідей про повсякдення	с.25
Висновки	с.51
Джерела та список літератури	с.53

Вступ

Актуальність теми: анексія Криму та російська військова агресія на Сході України породили хвилю зацікавлення жінками військовою справою. Виникли різноманітні рухи за реформування армії, скасування заборони на низку кар'єрних ланок у ЗСУ для жінок, нові рухи за гендерну рівність. Станом на 2019 рік, статус учасника бойових дій за участь в АТО/ООС отримали майже 10.000 жінок.¹ Розмитість статистики (невідомо, чи йдеться лише про жінок на полі бою, чи враховують тих, що працюють в тилу, лікарток та медсестер, водійок і т. д.) змушує припускати, що цифра є значно вищою. Це значить, що дослідження повсякдення жінок в зоні АТО може порушувати питання, обговорення яких є затребуваним у публічній дискусії, де більше жінок мають досвід участі у війні, а їхні близькі та знайомі можуть такого досвіду не мати. На сторінках роботи порушується тема насильства та формування особистості через насильство. Розрізнення між насильством, дискримінацією, що спричинилися до формування певної ідентичності, та дискримінацією, яка не пов'язана із формуванням ідентичності, зараз активно обговорюється в західній гуманітаристиці. Наша робота – це спроба застосувати надбання цієї дискусії для дослідження українського контексту.

Новизна дослідження полягає у тому, що опрацьовані джерела – це інтерв'ю, записані в рамках проекту “Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine” з архіву усної жіночої історії при Лекторії Союзу Українок Америки Українського католицького університету, які концептуалізуються вперше. У роботі порушується питання воєнного повсякдення жінок, теоретизується воєнне повсякдення та його гендерна специфіка, здійснюється спроба включити свідчення учасниць АТО в широкий науковий контекст дискусій про війну у сучасному світі, про права жінок в армії, про характер державних політичних дискурсів.

¹ Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv> (1.12.2020)

Об’єкт дослідження: війна на Сході України та участь жінок у цій війні в різних ролях.

Предмет дослідження: розповіді жінок-учасниць АТО про свій досвід в АТО та практики воєнного повсякдення, на які вказують ці розповіді.

Хронологічні межі: період 2014-2016 років, позаяк аналізовані нами інтерв’ю охоплюють лише цей проміжок часу.

Географічні межі дослідження - це сучасна територія України, як місце, де в різних містах та селах респондентки прожили більшу частину життя: Львів, Львівська область, Київська область (м. Біла Церква), Дніпро, Херсон².

Мета: аналіз повсякденних практик жінок в зоні АТО, виявлення чинників, які вплинули на поведінку респонденток і характер їх повсякдення під час війни; їхніх рефлексій щодо участі у війні; спроба аналізу дискурсивної динаміки довкола теми участі жінок в АТО.

Завдання: 1) застосувати сучасну методологію, яка забезпечить багаторівневий аналіз текстів інтерв’ю; 2) проаналізувати ті елементи політичного та концептуального фону в Україні 2014-2016 років, які стосуються війни на сході України і які можуть визначати, про що говоритимуть респондентки в інтерв’ю і як вони будуть переживати ті чи інші сюжети воєнного повсякдення; 3) дослідити специфічне воєнне повсякдення жінок на прикладі досвідів учасниць АТО.

² Див. Додаток 2

Розділ I. Методологія дослідження

Джерельною базою дослідження виступили інтерв'ю з учасницями АТО, зібрані в рамках проекту *Ukrainian Woman in the Military Conflict in Eastern Ukraine* (2014-2016). Тип цих джерел - глибинні біографічні інтерв'ю, які вирізняються суб'єктивним відображенням пройденого людиною відрізка життєвого шляху, фіксацією, збереженням, інтерпретацією і актуалізацією автобіографічно значущих подій і станів. Розроблені опитувальники склалися з тематичних блоків і містили перелік обов'язкових напрямків розмови (запитань), за якими інтерв'юери отримували інформацію від респонденток. Тематичні блоки відповідали послідовності життєвих циклів жінки: дитинство; юність; професійна діяльність в мирний час; родина; події Революції Гідності; війна; причини, мотивація участі респондентки у військових подіях; перебування на лінії ведення бойових дій; воєнна повсякденність; повернення з АТО; адаптація до умов мирного життя; особистий аналіз воєнних подій.

В історичній науці подібні дослідження відносять до **усної історії**. Науковиця Наталя Яковенко визначає практику усної історії як запис і пізнішу обробку свідчень очевидців чи учасників певної події задля фіксації автентично переданого первинного досвіду³.

Поширеним є аналіз «об'єктивних фактів» усної історії як таких, що є одним цілим із суб'єктивними інтерпретаціями оповідачів, а врахування помилок та невідповідностей у їхньому пригадуванні — як можливості вивчення «відмінної правдоподібності» неписемного свідчення, дослідження історичних та ідеологічних впливів на індивідуальну пам'ять.⁴

³ Яковенко Н., *Вступ до історії* – Київ: Критика, 2007, ст. 247

⁴ Грінченко Г. *(Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію нарративного аналізу*, Схід/Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. — Х.: ТОВ «НТМТ», 2008., ст. 59

На думку Гелінади Грінченко, “парадигматичне значення для сучасної усної історії має таке розуміння взаємозв’язку між мовою та мисленням, досвідом та пам’яттю, в рамках якого наратив розглядається як соціальний факт, що слугує створенню та збереженню індивідуального та колективного знання, а усна наративна автобіографічна оповідь — як засіб надання значення діям людини завдяки організації елементів досвіду у певне оповідне ціле. Звідси виникає можливість дослідження усної історії саме як наративу, що передбачає аналіз послідовностей, тематичного репертуару, сюжетної організації та жанрової специфіки свідчення, а також інших засобів упорядкування в рамках єдиного темпорально сконструйованого образу суб’єктивних переживань, думок та настроїв особи, а також певних об’єктивних подій її життя”⁵.

Аналізуючи інтерв’ю жінок із досвідом війни на сході, ми звернулися до **порівняння** представниць окремих груп жінок-учасниць АТО між собою. Для публічної сфери характерна уніфікація досвіду таких жінок, а тут пробуємо показати, що війна на сході України не лише в залежності від індивідуальних особливостей переживалася по-різному, але й у залежності від цілком встановлювальних чинників, таких як професія, освіта, регіон проживання, вік тощо (див. Додаток 1).

На думку Еміля Дюркгайма, ми повинні шукати засоби, за допомогою яких зможемо порівнювати історичну інформацію і знаходити відмінності у феноменах зі співставними критеріями; саме такі методичні порівняння уможливають встановлення причин тих чи інших явищ⁶. **Порівняння** в дослідженнях з історичної соціології дозволяє спростувати чи підтвердити припущення щодо значної ролі встановлюваних, фіксованих чинників (вік, стать, робота, освіта тощо), а також може сигналізувати про необхідність введення додаткових змінних, пошуку інших причин тих чи інших вчинків.

Істориком, що оригінально викрив нечіткість меж між історією та літературою, був зокрема Гайден Вайт. За біографом Вайта, Германом Полом,

⁵ Там само, ст.60

⁶ Durkheim E., The Rules of Sociological Method, trans.by W.D.Halls, Palgrave Macmillan, 2013, p.165

Вайт не прагнув вказати на наративну структуру самої реальності, а радше хотів показати, що кожна історія являє собою неповне відтворення реальності і залежить від певних формальних вимог, характеристик оповіді. Також це підхід, який привертає увагу до художніх засобів, які історики застосовують у історіописанні, і змушує мову науковця бути максимально рефлексивною⁷.

Оскільки результати виконаної нами роботи мають вигляд аналізу та інтерпретування текстів, не обійшлося без елементів методик та підходів інших гуманітарних наук, що досліджують мову. Елементи теорії та засадничі принципи роботи із дискурсом позичаємо у французького лінгвіста Ролана Барта. Традиційна лінгвістика обмежується аналізом речення, повідомлення. Запропонований Бартом проект Активної філології прагне описати силу, яка направляє повідомлення і повинна стверджувати, що говорити - це завжди говорити щось про когось, і предмет проступає через форму пліткування - це філологія мовних сил⁸. Оповіддю про когось, пліткуванням для Барта не є лише мовчання у відповідь на запитання. Мовчання, дія, яка призводить до забування елементів досвіду - найбільш щира. Суб'єкт, що говорить, ігнорує дійсно важливі для нього чи для неї моменти. Деконструкція тоді має спрямовуватись на невідомки та сліпі точки в тексті. Наприклад, "автобіографічний" текст "Ролан Барт про Ролана Барта" навмисне влаштований так, щоб демонструвати труднощі оповіді про самого себе⁹.

Для феміністської оптики важливий принцип інтерпретації жінкою її спогадів, тобто що стало важливим для жінки тут і зараз, як формується її власна ідентичність в цілому. Становлення гендерних феміністичних досліджень пов'язують з якісними методами дослідження. Якісні методи є більш валідними для дослідження індивідуального, прихованого досвіду і механізмів виключення і пригноблення конкретних гендерних груп. Якісна методологія (використання напівструктурованих біографічних інтерв'ю) дозволяє інформанткам ставати

⁷ Н. Paul. *Hayden White*, 2011, Polity Press, с 201

⁸ Барт Р. *Фрагменти мови закоханого*/ переклад з фр. М.Філь, Бібліотека журналу Ї, Львів-2006, ст.156

⁹ Дьяков А. *Ролан Барт как он есть* М.:Владимир Даль, 2010, 320 с.

активними учасницями дослідницького процесу. У рамках феміністичного підходу кожна жінка – експертка свого власного життя, у той час як дослідник займає позицію підтримки точки зору співрозмовниць, намагається зв'язати в єдину смислову рамку ті конкретні події, переконання і почуття, які описує інформантка. Тобто феміністичний підхід намагається сформулювати нову парадигму соціального пізнання, розмірковує над співвідношенням об'єкта і суб'єкта пізнання і історично пов'язаний із феміністичною ревізією науки¹⁰. Феміністична ревізія гуманітарної науки розпочалася у 70-х роках ХХ століття¹¹, коли феміністки впровадили критику класичних текстів із фокусом на проявах женоненависництва від визнаних та авторитетних філософів і на тому способі, яким кожен з них доводив, що нераціональність жінок, їхні моральні якості є причиною непридатності жінок для участі у громадянському, політичному чи науковому житті. Першою реакцією взагалі була категорична відмова від усіх традиційних праць і заклик феміністок здійснювати усі дослідження з нуля. Феміністки Лорен Кларк і Лінда Лейндж говорили, що традиційні праці не відповідають сучасним (тобто, для них - феміністичним) стандартам¹². Цікавою є не просто мізогінна складова у класичних уявленнях про жінку, що є лише об'єктом дослідження і ніколи не дослідницею, але і вибірковість аргументів, ігнорування фактів, які яскраво стверджували протилежне: чому західна наука, яка довгий час вважалася синонімом об'єктивності, виявилася відповідальною за насилля, приховане ілюзією об'єктивності?

Більш конвенційний метод дослідження текстів, **дискурс-аналіз**, також наполягає на суб'єктивності науки. Аналіз дискурсу має на меті пояснити, у який спосіб дійсність було “написано”, вказати на плинний характер значення тих чи інших понять і з'ясувати ширший контекст подій, проаналізувати, які значення перемагають (співзвучно із силовою філологією Барта). Причому дискурси, які

¹⁰ Здравомыслова Е., Тёмкина.А *12 лекций по гендерной социологии : учебное пособие* / — СПб. : -Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015., с.145-147

¹¹ *Феминистская критика и ревизия истории политической философии* / Сост. М.Л.Шенли, К.Пейтмен; Пер. с англ. под ред. Н.Л.Блохиной – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – с. 11

¹² Там само, с.12

визначають, які значення понять перемагають, є реальними, конкретними, бо вони ініціюють створення матеріальних об'єктів і дій, нові людські практики¹³.

Розділ II. Війна у 2014-2016 роках на території України

В цьому розділі піде мова про характер війни між Україною та Росією, ініційованою Росією у 2014 р. Хронологічні межі цієї роботи звужують наші завдання до характеристики подій 2014-2016 рр. У цей період війна на Сході України називається Антитерористичною операцією. Дата 14 квітня вважається офіційним початком Антитерористичної операції, позаяк у цей день в.о. Президента України Турчиновим О. був підписаний указ «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»¹⁴.

Мета цього розділу - проаналізувати політичне та концептуальне тло джерельної бази, яка буде опрацьована у третьому розділі.

Завданнями цього розділу є:

- огляд наукових праць на тему АТО;
- структура поняття гібридної війни та інші трактування війни на сході України;
- аналіз ідеологічного наповнення цього конфлікту;
- виклад хронології основних подій АТО до 2016 р.

У квітні 2016 р. тодішній президент України Петро Порошенко назвав статтю в газеті “New York Times”, яка викриває корупцію в Україні, елементом

¹³ Fairclough N. *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London: Longman, 1995 с. 27-28

¹⁴ Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України" Документ **405/2014**, чинний, поточна редакція — Прийняття від 14.04.2014

гібридної війни, що ведеться проти України,¹⁵ адже на його думку, така критика дискредитує державу і не може бути об'єктивною. У відповідь на це колумніст згаданої газети написав редакційний коментар «Україна оголошує війну журналістиці»¹⁶. Цей приклад демонструє інструменталізацію поняття “гібридна війна” і свідчить про те, що цей термін функціонує не тільки в середовищі теоретиків війни, політологів та істориків, але застосовується політиками у публічній сфері. Науковим обґрунтуванням доцільності вживання терміну “гібридна війна” та розпрацюванням теорії гібридної війни на початку ХХІ ст. займаються американські військові теоретики Глен Рассел¹⁷, Джон Мацумура¹⁸ та Вільям Немет¹⁹. Інші науковці, Пітер Мансур, Вільямсон Мюррей²⁰, Нобору Ямагучі²¹ вважають, що новизни ця концепція для теорії війни не дає, оскільки ті чи інші гібридні загрози та форми військових дій завжди існували у військовій практиці. Не в останню чергу слід згадувати, що НАТО визначає конфлікт на Сході України як гібридну війну²². Євген Магда - політолог, доцент кафедри видавничої справи та редагування Національного технічного університету КПІ імені Ігоря Сікорського - у 2015 році присвятив темі гібридної війни книгу “Гібридна війна: вижити та перемогти”. “Гібридна війна...” отримала медійний розголос і продовжила дискусію, яку в публічній сфері розвивали учасники сучасного українського дискурсу від авторів художньої літератури до політичних журналістів, від мемуарів очевидців до публікацій Національного інституту стратегічних досліджень. Магда визначає гібридну війну як “прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю

¹⁵ Zhuk A. *Poroshenko calls New York Times editorial part of 'hybrid war' against Ukraine* [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/poroshenko-on-new-york-times-editorial-about-ukraines-corruption-its-a-hybrid-war-411228.html?cn-reloaded=1> (1.12.2020)

¹⁶ Bateson I. *Ukraine declares war on journalism* [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2016/06/01/opinion/ukraine-declares-war-on-journalism.html> (1.12.2020)

¹⁷ Glenn R. *Thoughts on Hybrid Conflict*. Small Wars Journal. Grant, Greg (May 1, 2008).

¹⁸ Gordon J. IV, J. Matsumura *The Army's Role in Overcoming Anti-Access and Area Denial Challenges* Rand corporation 2013

¹⁹ Nemeth, W. J. *Future war and Chechnya : a case for hybrid warfare 2002-2006*

²⁰ *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Edited by W. Murray and P.R. Mansoor, Cambridge University Press

²¹ Там само

²² *NATO intensifies scientific cooperation with Ukraine* [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_165665.htm (1.12.2020)

шляхом комплексу заходів політичного, економічного, інформаційного характеру і без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права”²³. Далі він розширює своє визначення, коли говорить, що російський президент веде на території України війну із Заходом і що Путін намагається довести, що Росія - може, й не перший, але точно не останній гравець, тобто Магда включає у поняття гібридної війни ведення класичної війни (як її розуміли до Другої Світової) на територіях “колишніх колоній”. У книзі “Гібридна війна...” послаблення Європейського Союзу та НАТО чітко названо стратегічним завданням Російської Федерації²⁴. Також для дослідника Євгена Магди виглядало б недоречним те, що ми пробуємо зробити у цьому розділі: зібрати в рамках однієї роботи різні дефініції гібридної війни, оскільки він вважає розмитий характер визначення ще однією рисою цього явища. Ціль існування кількох дефініцій він вбачає у розсіюванні уваги суспільства, медіа та військових²⁵. На відміну від академічної сфери, де ми завжди можемо запитати, що малося на увазі під конкретним терміном, історична реальність та реальність війни викривають небезпечну природу розмитих понять.

Важливо, що не меншого, а щонайменш такого ж значення, як і класичні бойові дії, набувають “медіанаповнення і медіаманіпуляції” на тему цих бойових зіткнень²⁶. Класичні та нові медіа, якими послуговується Російська Федерація, впливають не лише на населення України, але й на росіян. Включення Криму до складу Росії, “фашисти в Україні”, “розіп’ятий хлопчик” відволікають від економічної та соціальної кризи в сучасній Росії²⁷, тобто для гібридної війни характерні змішані типи впливу на мирне населення, коли дезінформація формує певну політичну колективну ідентичність, але людям залишають чималий простір для індивідуальних стратегій. Часто цивільні мають доступ до інформаційних джерел з обох боків конфлікту; протилежні проукраїнські та проросійські дискурси можна зустріти візуально поруч, на одній інтернет-

²³ Магда Є., *Гібридна війна: вижити та перемогти*, Х. Віват, 2015, ст. 4

²⁴ Там само, ст. 7

²⁵ Там само, ст. 10

²⁶ Там само, ст.3

²⁷ Там само, ст.9

платформі (наприклад, Facebook, Twitter) - це за задумом чи мимовільно підштовхує діяти з індивідуальних, меркантильних міркувань²⁸. Так, офіційні історичні інституції, телебачення та навчальні заклади на позір працюють на укріплення колективних ідентичностей, але на практиці спостерігаються явища на кшталт отримання цивільними “подвійних соціальних виплат” (соціальні виплати в Україні та грошову допомогу від самопроголошених ДНР/ЛНР, які отримують, наприклад, вдовці/ вдови, педагоги російської мови та/або літератури)²⁹.

Деякі дослідники, відносячи чи не відносячи певне явище до гібридної війни, послуговуються відомими взірцевими випадками. Спроби Магди та Поповича (у статті “Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри”) знайти корені гібридної загрози у Пелопонеській війні видаються нам радше художнім засобом, аніж артикуляцією цінного факту. Доктор Расселл Гленн, заступник керівника штаба військової розвідки США, повторюючи за заступницею міністра з оборонної політики США Мішель Флурной, десять років тому вважав, що під час війни в Лівані влітку 2006 року, збройні сили Ізраїля були ошелешені передовими тактиками ведення бою та зброєю Хезболли, що мала у своєму розпорядженні сучасні системи типу “земля-вода” і протитанкову зброю. Ізраїльський досвід у Лівані став хрестоматійним прикладом гібридних бойових дій, які численні воєнні експерти вважають невід’ємною рисою нових горизонтів безпеки³⁰.

Випадок України, на нашу думку, підходить визначенню у статті Расселла Гленна: гібридна загроза тут визначається як ворог, що одночасно і орієнтовано приміняє індивідуальний ряд традиційних, нерегулярних, терористичних та

²⁸ Андриевский Т. *Гибридные грабли фейсбука* [Електронний ресурс] Режим доступу: https://petrimazepa.com/gibridnye_grabli_feisbuka (1.12.2020)

²⁹ Інформаційне агентство “Істок” у самопроголошеній ЛНР [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://miaistok.su/spisok-kategorij-poluchatelej-vyplat-v-ramkah-gumprogrammy-rasshirili-v-lnr/> (1.12.2020)

³⁰ Glenn R ‘Thoughts on “Hybrid” Conflict’ [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/thoughts-on-hybrid-conflict> (1.12.2020)

злочинних засобів чи дій в бойовому просторі. Гібридна загроза, за Гленном, може складатися з комбінації кількох державних та недержавних акторів³¹.

Є науковці (наприклад, К.Попович, “Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри”, 2016), що поряд із конвенційними визначеннями гібридної війни подають судження впливових публічних інтелектуалів. В українському випадку це колишній Голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович. У телепрограмі “Вечір з Миколою Княжицьким” на Еспресо.TV від 29 листопада 2014 року на запитання ведучого про сучасні політичні події В'ятрович відповів:

Мені здається якраз, що ці драматичні події, які відбуваються зараз, дуже багатьом українцям дозволяють зрозуміти дещо по-іншому наше минуле, декого примушують до того, в декого виникає десь такий додатковий інтерес. Ми відчуваємо, як історики, великий запит українців на історію. І навіть такі події, як утвердження радянської влади насправді у 1918, 1919, 1920 роках і те, що відбувається зараз – в цьому можна провести багато паралелей. Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще в 1918 році.³²

Висловлена думка показує, наскільки монолітною та послідовною була в 2014-2019 рр. публічна політика Українського інституту національної пам'яті. Концепція гібридної війни очевидно суперечить таким інтелектуальним конструкціям, що асоціюються з цією інституцією, як “народ-військо”³³ і “радянський окупаційний режим”³⁴.

У Національному музеї історії України 12 жовтня 2015 року в рамках проекту “Історія: (не)засвоєні уроки” відбулася організована Українським

³¹ Там само

³² “Вечір із Миколою Княжицьким | Володимир В'ятрович” [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://espreso.tv/video/11526> (1.12.2020)

³³ Дискусія "Українці — народ-військо. Як українці свої армії творили: Від козаків до АТО", організатор - Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=eoTDPI7IdTE&app=desktop> (1.12.2020)

³⁴ Підготовані Українським інститутом національної пам'яті закони України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/golovni-novatsii-zakoniv-nevidkladnoi-dekomunizatsii> (1.12.2020)

інститутом національної пам'яті дискусія “Українці — народ-військо. Як українці свої армії творили: від козаків до АТО”, де троє з чотирьох спікерів (Тарас Чухліб, Ярослав Файзулін, Володимир В'ятрович), очевидно, пов'язують початки сучасної української армії із козацьким військом; причому для промовців важливо знайти якомога більш ранню дату появи такого військового козацтва, а саме, умовно, 1300 рік. Такий примордіалістський підхід та навіть реактуалізація палінгенетичного міфу видаються нам менш спорідненими з академічною дискусією, це спроба знайти просте пояснення, яке сподобається публіці. Є підстави підозрювати, що заперечення В'ятровичем гібридного характеру цієї війни і, натомість, використання щодо політики сучасної Росії терміну “більшовицька війна”, було симптомом, епізодом у дійсній гібридній війні.

Схожу функцію виконує ідея “радянського окупаційного режиму”, описана в рамках закону про декомунізацію 2015 року. Її стратегічне застосування полягає у іншуванні російської мови, громадян Росії - як ворогів, а російськомовних українців - як колаборантів через іншування Радянського Союзу, який не тільки культурно, а й на рівні міжнародного права асоціюється саме з Росією. У інтерв'ю журналу “Локальна історія” Володимир В'ятрович стверджує, що ХХ століття “не має нічого спільного з Україною” і що Росія використовує спільність українсько-російського побуту в ХХ столітті з метою пропаганди у ХХІ столітті³⁵. В рамках концепції “народ-військо” складно уявити собі дослідження повсякдення, наприклад, у добу сталінізму, адже усі, хто не чинили спротив радянській владі, а адаптувалися до режиму, автоматично прочитуються як колаборанти і “не-українці”. Українська мова та історія України “від козаків до бійців АТО” інструменталізується як, наприклад, типові європейські мова та історія, на відміну від російської (пов'язування Росії з Ордою і Сходом).

Цим нашим умовиводам дещо суперечить наповнення виставки «Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої Світової», відкритої УІНП у

³⁵ Кузьмінчук Т. *Де межа декомунізації?!* // “Локальна історія”, № 2, Львів, 2019, ст.4

2016 р. Серед представлених там 13 історій є декілька жінок, що воювали, і троє з них – у радянській армії. Це дійсно вступає у протиріччя зі словами В.В'ятровича, який вірить, що ХХ ст. не має нічого спільного з Україною. Ця виставка визнає, що «на фронті жінки оволоділи всіма воєнними спеціальностями: в авіації і на флоті, в піхоті й кавалерії, розвідці, зв'язку, медицині»³⁶. В цій роботі ми уникаємо називати стосунки України і Росії стосунками колишньої колонії і метрополії. Ця проблема заслуговує на окреме дослідження. Але те, як УІНП описує Другу Світову війну і участь у ній жінок, співзвучно із тезою Едварда Саїда про культурний вплив колишньої метрополії, який помітний у житті «молодої нації», колишньої колонії³⁷. І описуючи жінок радянської армії, і говорячи про жінок ОУН і канадської армії, ця виставка відносить їх приблизно до таких категорій: мати-героїня, виняткова героїчна жінка, жертва, «свята». Таким чином, не у виборі постатей, але в наративному підході до них, виставка відтворювала радянські пропагандистські кліше³⁸. Як ми побачимо у наступних розділах, учасниці АТО дуже часто звертаються до історії Другої Світової війни для структурування свого досвіду. Цей феномен пояснити ще складніше, аніж парадоксальні стратегії УІНП, але, з іншого боку, він видається менш контрінтуїтивним: все-таки, це стратегії реальних людей, які, на відміну від інституцій, мають почуття, дідусів і бабусь, і не мусять сумлінно рефлексувати над історією. УІНП підіграє цим емоціям, коли пише, що «тема трагічних і героїчних жіночих доль...допоможе актуалізувати питання участі наших співвітчизниць у протистоянні сучасній збройній агресії Росії проти України як військових, медиків, волонтерів.»³⁹ В оптиці чіткого розрізнення між

³⁶ Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової". Інформаційні матеріали для ЗМІ до вшанувань 8-9 травня 2016 року [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/viina-ne-robit-vinyatkiv-zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi-informatsiini-materiali-dlya-zmi-do-v> 1.12.2020

³⁷ Туровец М. *Непознанный Сауд... и столкновение с западной теорией* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/8079> (1.12.2020)

³⁸ Khromeychuk O. *Experiences of women at war. Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the conflict in Donbass*, *Baltic Worlds X* (4) (2018): 58-70

³⁹ Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової". інформаційні матеріали для ЗМІ до вшанувань 8-9 травня 2016 [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/viina-ne-robit-vinyatkiv-zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi-informatsiini-materiali-dlya-zmi-do-v> (1.12.2020)

«старими» війнами і новим типом – гібридною війною, паралелі між АТО і 1939-1945 рр. майже завжди означають лише феномени пам'яті, когнітивні ілюзії чи свідомий крок для дезінформації. Однак у третьому розділі цієї роботи ми спробуємо продемонструвати, як безтілесні спогади та ментальні образи спонукають людей діяти і впливати на матеріальну реальність.

Ці і подібні явища не лише вписуються в концепцію гібридної війни, але й сумісні з тим, як бачив функції Українського інституту національної пам'яті ініціатор його створення у 2006 році Віктор Ющенко: “Путін буде там, де нема української мови, де нема української церкви, української пам'яті, українських пам'ятників”⁴⁰. У цій цитаті слово “Путін” є синонімом поняття “русский мир”. У 2007 році за наказом Володимира Путіна було створено фонд “Русский мир”⁴¹. У російському журналі “The new times”, що виходить з 1943 р., у 2015 р. редакція оцінила фінансування фонду лише з федерального бюджету у більше ніж 475 млн рублів: “Русский мир” не розкриває бюджет своїх програм і розміри грантів, але відомо, що в 2013-2020 рр. в рамках держпрограми “Розвиток освіти” з федерального бюджету фонду мають виділяти по 475 млн рублів щорічно”⁴².

У стратегічній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень “Україна та проект “русского мира” 2014 р. колектив дослідників: С.І.Здіорук, В.М.Яблонський, В.В.Токман, А.О.Астаф'єв, О.Л.Валевський, С.О.Зубченко, А.Ю.Іщенко, О.М.Литвиненко - визначає “русский мир” як єдність людей, певну цивілізаційну єдність, так чи інакше асоційованих з Росією, яка утворилася на ґрунті одних мови і культури, пам'яті про минуле та суспільних цінностей, православної віри і лояльності до сучасної Російської Федерації, яка думає, що виступає законною спадкоємицею Російської імперії та СРСР⁴³. Дуже конкретно визначає “русский мир” патріарх Московський і всієї Русі Кирило, коли каже:

⁴⁰ Ющенко: Я намагався врятувати Донбас ще у 2005 році [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8uXEI0C5z24&t=37s> (1.12.2020)

⁴¹ Інформаційний портал фонду “Русский мир” [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://ruskiymir.ru/fund/> (1.12.2020)

⁴² Дмитрієва О, “Дорогие “соотечественники” [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://newtimes.ru/articles/detail/102183/?fbclid=IwAR3US4_uizyVTdC25yCRsORVeRoABS1iT9N4sCb4Nqn-V4oLQ870Hhw_0jI (1.12.2020)

⁴³ Здіорук С.І., Яблонський В.М., Токман В.В.[та ін.]; Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука., К. : НІСД, 2014, ст.17-18

“Ядром “русского мира” сьогодні є Росія, Україна і Білорусь. І святий преподобний Лаврентій Чернігівський сформулював цю ідею відомою фразою: Росія, Україна, Білорусь - це і є свята Русь. Саме це розуміння “русского мира” закладене в сучасну самоназву нашої Церкви.”⁴⁴

Причому, як стало зрозуміло після 2014 року, під єдністю трьох держав розуміються не партнерські стосунки незалежних учасників, а перебування України і Білорусі у складі Росії. У цьому полягає суттєва різниця між російським та українським домінуючими політичними дискурсами. Проукраїнський дискурс має багато республіканістських рис, як цю ідеологію описував Джон Адамс, другий президент США. Класичному республіканізму притаманні пряме волевиявлення громадян, активна участь громадян у політичному житті країни. Більше уваги отримує внутрішньополітичне життя, експансіоністські ідеї та проекти озвучуються та реалізуються вкрай рідко. Разом з тим російське політичне життя у тому вигляді, як його обмежили сучасні російські телеканали, - це експансіонізм та особливий шлях.

Термін “особливий шлях”, або *Sonderweg*, з’явився спочатку у німецькій історіографії, але сьогодні застосовується деякими дослідниками для пояснення політичних процесів у країнах Африки, Південної Америки, а в нашому випадку і Росії. Слова “особливий шлях” виникають в тексті дослідження, коли певний науковець вірить в однотипний поступовий розвиток країн Західної Європи, наприклад, Англії і Франції, до створення демократичних інститутів та переходу до індустріального чи постіндустріального суспільства, а предмет його дослідження - у випадку XIX ст. це Німеччина - оголошується якісно інакшим. Німці протиставляли цінностям цивілізації та поступу свій поетичний характер, самобутню німецьку філософію⁴⁵. Кантом і Гегелем

⁴⁴ *Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (1.12.2020)

⁴⁵ Атнашев Т., Велижев М., Зорин А., *«Особый путь»: от идеологии к методу*, ООО «Новое литературное обозрение», 2018, ст. 15

німецька еліта пояснювала свої антипатії до демократії. Березнева революція 1848-1849 рр. мала на меті, зокрема, встановити та закріпити парламент в об'єднаній Німеччині. Усі ліберальні здобутки революції були ліквідовані. У 1871 р. утворилася монархічна німецька держава.

У ХХІ ст. у цю гру на рівні медійного дискурсу грає Російська Федерація. Дискусії про Sonderweg під іншою назвою з'являються в Російській імперії у ХІХ ст. Слов'янофіли бачили Росію антиподом Заходу. Втім, важливо зрозуміти, що далеко не всі симпатичні “Кримської весни” і так званих ЛНР/ДНР читають праці російських філософів і щиро вірять у особливу місію “найбільшої православної держави”. Анексія Криму у 2014 році - це навіть не меркантильний колоніалізм ХІХ ст., коли території країн захоплювали з військово-стратегічних міркувань, аби витратити на оборону менше ресурсів. У 2019 р. продемонструвати, що Росія отримала певну користь від контролю над Кримом, неможливо. Концепція особливого шляху Росії достатньо інтелектуально розроблена, щоб на рівні окремих індивідів перетворюватись на ідеологію фашизму, як це сталося з німцями. Інтелектуальних ресурсів достатньо, аби деякі люди суто з ідеологічних міркувань брали до рук зброю і помирили за так звані ЛНР/ДНР, але мотивація більшості буде лежати в зовсім іншій площині. Особисте збагачення та фінансова вигода для певних учасників війни - це, ймовірно, основна причина, чому цей конфлікт триває так довго. Окрім уже згаданих “подвійних соціальних виплат” та заробітної платні і грантів від фонду “Русский мир” приголомшують дані, віднайдені медіаресурсом “Крым. Реалии”, кримського проекту української служби “Радіо Свобода”, що був заснований у 2014 р. одразу після окупації та під час анексії Російською Федерацією Кримського півострова⁴⁶. За офіційними даними, для “вирівнювання” рівня споживання і бюджетного забезпечення Криму до середньоросійських показників була створена федеральна цільова програма (ФЦП) розвитку Криму та Севастополя до 2022 р. Станом на 1 листопада 2017 р. сума коштів, виділених Росією в якості

⁴⁶ *Крым. Реалии. О нас* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://ru.krymr.com/p/5612.html> (1.12.2020)

субсидії для анексованого півострова, склала 52,2 млрд рублів, але касові витрати були здійснені в розмірі 18,1 млрд рублів (або 34,8% від загальної суми)⁴⁷.

Багато в чому зовнішня політика Росії щодо України - це симптоми глибокої кризи російського режиму⁴⁸, коли ініціювання військового конфлікту - це щось на кшталт створення нових робочих місць у стабільних демократіях.

Науковці Троян С.С., Киридон А.М., Попович К.В. належать до тієї частини експертної спільноти, яка вважає, що, починаючи з 90-х років ХХ ст., Російська Федерація випробовувала методи гібридної війни у низці військових конфліктів. Зокрема, Попович згадує російське втручання у війни у Нагорному Карабасі, Молдові та Чечні, а воєнну агресію в Грузії він назвав репетицією агресії щодо України.⁴⁹

Троян С.С. і Киридон А.М. у своїй статті “Російські стратегіми як загроза міжнародній безпеці” приходять до такого висновку:

Дезінтеграція та розпад Радянського Союзу і прагнення Російської Федерації як спадкоємиці СРСР повернути собі статус повноцінного наддержавного міжнародного актора визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі у контексті становлення нової – постбіполярної – системи міжнародних відносин⁵⁰.

У цій же статті Троян і Киридон цитують американського політолога Ф.С. Ларабі, пишучи про те, що військовий конфлікт на Кавказі продемонстрував, наскільки мало європейські країни здатні впливати на область, в межах якої РФ має перевагу у військовій силі і яка є її стратегічним інтересом⁵¹.

⁴⁷ Кривошеєв П., «ФЦП распиlena по карманам»: как осваивают российские деньги в Крыму [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/28927047.html> (1.12.2020)

⁴⁸ Бакин И., “Левада-центр”: 65% российских семей не имеют никаких сбережений [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://www.znak.com/2019-05-16/levada_centra_65_rossijskih_semye_ne_imeyut_nikakih_sberezeniy?fbclid=IwAR1pziDLhbTrK_vo65Mg4NAuNhmK1UrLVa4ciA9Ihv0GdfPOD7R8-79mmU (1.12.2020)

⁴⁹ Попович К.В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри, Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 2 (35), 2016, ст.76

⁵⁰ Троян С.С., Киридон А.М. “Російські стратегіми як загроза міжнародній безпеці” Наукові записки Національного університету «Острозька академія».. – Острог: «Острозька академія». – 2017. – Вип. 1, ст. 5-6

⁵¹ Там само, ст.14.

Окрім військової допомоги, основним важелем впливу на Росію залишаються санкції. Під санкціями на даний момент знаходиться більшість найбагатших російських бізнесменів та їхніх компаній. Потрапити у так званий «санкційний список» означає блокування усіх активів у США і заборона на будь-яку співпрацю із цими компаніями для американських громадян. Це обмеження на фінансування і передачу технологій. Станом на 2019 р. під американськими санкціями знаходяться приблизно 800 російських компаній і громадян. Також прізвища росіян є в аналогічних списках Євросоюзу, Канади і Австралії. Від самого початку існування цих санкцій у 2014 р. Міністерство фінансів, Центральний банк і уряд Росії втілюють у життя механізм допомоги бізнесу «у нових економічних реаліях». У 2018 р. прийнято закон про контрсанкції. Як повідомляє урядовий портал, мета цього закону полягає в систематизації усіх заходів підтримки для бізнесу під санкціями. У 2019 р. подібна «систематизація» вилилась у поправку до Закону про контрсанкції, згідно з якою члени санаційного списку належать до законодавчо особливої категорії. Цій особливій категорії можна надавати кредити із низьким відсотком і гроші безпосередньо з бюджету⁵². Серйозний розгляд таких поправок до законів доводить існування у сучасній Російській Федерації станів – менше одного відсотка привілейованих і заможних та 99 відсотків експлуатованих інших. Таким чином, коли США, Європейський Союз та інші застосовують санкції, від них страждають громадяни Росії, що платять податки, адже з їхніх кишень оплачується анексія Криму, «руський мир» і нова холодна війна із Заходом. Ці люди не мають впливу на уряд, армію і рішення президента, а той один відсоток бізнесменів, так званих «друзів Путіна», який дійсно міг би вплинути на щось, не страждає від санкцій.

Дуже імовірною видається теза Трояна і Киридон про те, що у своїй зовнішньополітичній стратегії Москва поводить себе агресивно у стосунку до багатьох «конкурентів», особливо до США та Західної Європи. Сьогодні енергоносії та транспортування енергоресурсів є дуже політизованими. Існує

⁵² Агеева О. *Попавшие под санкции компании и бизнесмены получат специальные законы* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.rbc.ru/economics/15/10/2019/5da49d529a794765f8644e31> (1.12.2020)

конкуренція за транспортні коридори і транзитні магістралі, і на території України та Грузії давно розігрується ця небезпечна гра:

Прагненням Росії є не тільки постачати власні енергоносії переважним чином до Європи та контролювати шляхи їх поставок (а значить отримувати прибутки від транзиту) але й перебрати на себе роль єдиного посередника в поставках газу та нафти з країн Каспію й Центральної Азії. Помилково вважати, що конфліктність у відносинах між Росією і Заходом постанала у зв'язку із конфліктом між сепаратистами і центральною владою на грузинській чи українській території та збройним втручанням Росії. Вона почала нагнітатися обома сторонами на тлі газових криз і політизації Кремлем енергетичного чинника у відносинах насамперед з Києвом. За будь-яких обставин Росія завжди шукатиме можливі ресурси для відновлення і посилення своєї енергетичної складової⁵³.

Вважаємо, що усі вище описані чинники повною мірою набувають евристичної цінності, коли аналізуються в рамках поняття гібридної війни. Інші трактування створюють небажані паралелі із далеким минулим і роззброюють дослідників у інформаційній ситуації XXI ст.

Цей розділ, хоч він і написаний значною мірою у координатах викривання насильства з імпліцитно присутнім моральним осудом злочинців, все ж значно ближчий до позитивістської, ніж до феміністської епістемології. Звертаючись до класифікації збройних конфліктів, історії понять, аналізуючи дискурси обох сторін, юридичні та економічні умови, ми здійснили спробу описати АТО у 2014-2016 рр., «якою вона була насправді». У наступних розділах я застосовуватиму цю традиційну методологію разом із феміністським підходом, коли порівнюватиму описані вище факти із досвідом учасниць антитерористичної операції. Для подієвої історії цілком достатньо Конта, але для роботи із досвідом жінок продуктивніше застосовувати феміністські ідеї. Так, у праці “Women and war” Джин Бетке Ельштейн справедливо зазначає, що війна – це структура досвіду. Історії з війни розказують, аби надати сенс воєнному досвіду. У свою чергу, ці історії закріплюють наше розуміння війни, включно з

⁵³ Троян С.С., Киридон А.М. “Російські стратегіями...”, ст.17

гендерним порядком. За Ельштейн, незважаючи на те, що жінок прийнято вважати «тиловою більшістю», цінності яких контрастують з руйнівною силою війни, втілюючи у собі домівку, тепло домашнього вогнища і прості радості щоденного життя, існують і історії «жорстокої меншості», тобто жінок, що вчинили всупереч культурним очікуванням, вбравшись у воїнські обладунки і відправившись на війну⁵⁴.

У книзі «Фрейми війни» Джудіт Батлер зазначає, що у мирний час вразливості, яка в західній культурі асоціюється із жіночою статтю, приписують миролюбність, неконфліктність, здатність згладжувати кути в протистояннях. Але під час війни активізується логіка Гегеля і Кляйна: «усвідомлення вразливості призводить до збільшення насильства, саме розуміння чиєїсь фізичної вразливості розпалює бажання їх знищити»⁵⁵. Існування в нашій культурі діалектичних відносин такого роду означає, що причини і мотивації подій, героїв, вчинків майже завжди будуть невловними. У випадку подієвої історії ми часто можемо вказати імена учасників події, назви населених пунктів, кількість жертв і поранених, але робота із інтерв'ю, аналіз досвідів означає, що ми практично ніколи не дізнаємось, які сенси вкладали респондентки у свої лаконічні відповіді.

Чим більше статей, книг, репортажів, текстів і зображень про жінок в АТО створюється для публіки, тим реальнішим для суспільства стає їхній досвід. Загибель однієї комбатантки, про яку ми чуємо вперше, майже нічого для нас не означає, і, на думку Джудіт Батлер, не є в певному сенсі її загибеллю, оскільки вона ніколи для нас не жила⁵⁶. Проте, вписана у певний контекст, озвучена, її мова здатна оживити її для нас, особливо якщо вона із нашого рідного міста, чимось схожа на наших знайомих, має прочитуване, впізнаване ім'я – Ганна, Мирослава, Тетяна тощо. Смерть такої людини буде означати для нас певну втрату. Таким чином, наша робота, там, де їй не вдасться конкретно назвати речі своїми іменами, все ще зможе претендувати на роль мисленнєвого

⁵⁴ Elshtain J.B *Women and war*, Brighton: Harvester, 1987, p.10

⁵⁵ Butler J. *Frames of war: when is life grievable*, Verso, London-New York, 2009, p.2

⁵⁶ Там само, p.1

каталізатора для змін у суспільстві (що вписується у традицію феміністської епістемології).

Хронологія основних подій⁵⁷

27 лютого 2014 р. - російські важкоозброєні “зелені чоловічки” займають парламентську будівлю і підіймають над нею російський прапор;

16 березня 2014 р. - мешканці Криму змушені голосувати під наглядом важкоозброєних російських загонів, Росія стверджує, що українці зробили вільний вибір, але цей “референдум” не визнаний міжнародною спільнотою;

18 березня 2014 р. - російська Державна Дума голосувала за “приєднання” Криму до складу Російської Федерації, ці дії також не були визнані міжнародною спільнотою;

квітень 2014 р. - Росія збудує і організовує протести на Сході України, захоплює урядові будівлі;

15 квітня 2014 р. - Україна проголошує антитерористичну операцію у відповідь на російську агресію;

26-27 квітня 2014 р. - перший етап боїв у Донецькому аеропорту;

середина липня-28 липня 2014 р. - перший етап боїв в районі Дебальцева;

17 липня 2014 р. - російські сили збивають малайзійський літак рейсу МН-17 в Донецькій області, падіння цього літака спричиняє 298 смертей цивільних;

⁵⁷ *Проект бюро конфліктів і стабілізаційних операцій Державного департаменту США Countering Russia's aggression in Ukraine*, [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://dos-cso.maps.arcgis.com/apps/Cascade/index.html?appid=8dad6c865bed491ead3190c7ffb2fafa&fbclid=IwAR3m-e IXvVlz7l xTUObxAfy9I9pTtid-IpP5oU7XG f1kskfhe7zXluFU>, (1.12.2020)

22 липня 2014 р. – звільнення Северодонецька⁵⁸;
24 липня 2014 р. – звільнення Лисичанська⁵⁹;
серпень 2014 р. – бої за Іловайськ⁶⁰;
вересень 2014 р. - підписання тристоронньої угоди (Росія-Україна, ОБСЄ),
тобто Мінських угод, з метою припинення вогню;
осінь-зима 2014 р. - підконтрольні Росії сили декілька разів порушують
Мінські угоди і продовжують завойовувати території;
28 вересня 2014 р.-21 січня 2015 р. - другий етап боїв у Донецькому
аеропорту;
травень 2014 р. - розпочато будівництво Керченського мосту, який поєднає
Росію і окупований Крим;
22 січня-18 лютого 2015 р. - другий етап боїв у районі Дебальцева.

⁵⁸ Гладка К., Громаков Д., Миронова В., Плужник О., Покальчук О., Рудич І., Трофимович В., Шевченко А.
Добробати, Харків: Фоліо, 2016, с.374

⁵⁹ Там само

⁶⁰ Там само

Розділ III. Повсякдення представниць різних груп жінок із досвідом АТО та роль різних дискурсів у конструюванні розповідей про повсякдення

За науковим консенсусом, предметом текстових аналізів виступають як феномени соціального, що виказані або, навпаки, приховані у текстах, так і закономірності, що їх дослідник помічає в рамках самого документа, абстрагованого від соціально-історичної реальності⁶¹. Онтологічна база дискурс-аналізу є конструктивістською, відповідно, застосовуючи цей метод, ми визнаємо існування активних сконструйованих дискурсів, прагнемо встановити значення тексту джерела, пам'ятаючи, що цей текст співвідноситься із продукуванням та споживанням інших текстів. За визначенням поняття дискурс-аналізу, навіть сам автор чи авторка дослідження є учасниками процесу відтворення та творення значення⁶². Таким чином, вже у визначенні методу закладена проблема співвідношення соціального, фактичного та дискурсивного, що наштовхує на формулювання першої гіпотези цього розділу: **існує офіційний дискурс** (патріотичний, етатистський), який визначає, чим є АТО для її учасниць і який досвід вони можуть там здобути (образ ветеранки), і він не ґрунтується на свідченнях учасниць АТО і може висвітлювати одні сторони цього досвіду і затемнювати інші. Аби підтвердити чи спростувати це твердження, можливо звернутись до свідчень респонденток та залучити докази ззовні (ззовні по відношенню до текстів інтерв'ю). Які підходи та терміни застосовує українська сторона, висвітлюючи війну на сході України, детально розглянуто у другому розділі цієї роботи, зокрема, йшлося про поєднання **радянських кліше** із

⁶¹ Сучасні методики контент-аналізу: навчальний посібник / Батаєва Катерина, Іванов Валерій, Коритнікова Надія, Костенко Наталія, Семотюк Орест, Юзва Людмила; за заг. ред. Костенко Наталії, Батаєвої Катерини та Іванова Валерія / Аналіз дискурсу vs контент аналіз: методологічні відмінності К.: Видавничий дім «КОНДОР», 2018. - с.8

⁶² Там само, с. 101

примордіалістськими уявленнями. Тож образ ветеранки АТО існує, але чи дійсно офіційні державні інституції не спираються на свідчення самих учасниць?

Протягом 2016 р. в Україні реалізовувався правозахисний проект «Невидимий батальйон» завдяки інформаційній та фінансовій підтримці ООН Жінки та МБФ «Український жіночий фонд», і результатом цих дій стало певне врегулювання становища жінок на військовій службі, в червні 2016 року Міністерство оборони України наказом номер 292 внесло зміни до переліку штатних посад, розширивши перелік штатних посад, на які можуть призначати жінок⁶³. Офіційні документи Організації з безпеки і співробітництва в Європі вирішальним фактором у розширенні функцій жінок в збройних силах називають зміну культурних цінностей. Ці зміни, згідно з офіційною позицією Організації, не можна вважати результатом якогось природного процесу. Жінки, як індивідуально, так і організовано, боролися за рівність у приватному житті та у суспільній сфері і, за допомогою політичних і юридичних дій, все ближчим робили той день, коли би жінки мали допуск до всіх професій. Саме значні соціальні трансформації змінили погляди і жінок, і чоловіків на допустимість військової кар'єри для жінок та прискорили процес інтеграції останніх в систему збройних сил.⁶⁴ У 2018 році, коли російсько-українська війна тривала вже чотири роки, коштом Українського

Інституту Національної пам'яті було видано “Дівчата зрізають коси”, книгу розповідей “25 жінок-військових, що брали участь в АТО у складі збройних сил України та добровольчих підрозділів”⁶⁵, також з 2015 року діє проект «Усна історія АТО»⁶⁶, які можемо критикувати з точки зору їх

⁶³ Український жіночий фонд та структура ООН-Жінки представили у Києві документальне відео про жінок в АТО “Невидимий батальйон” [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.uwf.org.ua/news/1200 (1.12.2020)

⁶⁴ *Руководство по правам человека и основным свободам военнослужащих*/ Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) Варшава: 2008 с. 142

⁶⁵ Подобна Є., тексти *Дівчата зрізають коси. Книга спогадів/ російсько-українська війна* Укр.ін-т нац.пам'яті - К.: Люта справа, 2018, 346 с.

⁶⁶ *АТО: усна історія* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (1.12.2020)

репрезентативності, демократичності та своєчасності. П'ять збірників “Усної історії російсько-української війни” містять лише два інтерв'ю із жінками: переселенкою Олександрою у третьому збірнику⁶⁷ та Юлією, яку четвертий збірник у чоловічому роді (на відміну від жіночого роду в терміні “переселенка”) називає “командиром медико-тактичного корпусу Української добровольчої армії”⁶⁸. Решта чоловічих інтерв'ю - це переважно голоси військових із Національної Гвардії та добровольчих батальйонів⁶⁹. Такий підхід, коли чоловіча історія дорівнює універсальній історії, можна вважати непродуктивним і для досліджень маскулінності, бракує концептуалізацій чоловічого досвіду в зоні АТО в гендерній оптиці. Навіть якщо припустити, що андроцентричність більшої частини дослідження з усної історії, проведеного Інститутом Національної Пам'яті, компенсується збірником виключно жіночих спогадів 2018 року, не спостерігаємо ніяких інших причин для цієї андроцентричності, окрім як дослідницьку інерцію, яка в свою чергу спричинена готовністю суспільства, де участь жінок у війні традиційно сприймається другорядною і допоміжною, сприймати такі наукові наративи. Таким чином, принаймні до 2016 року офіційна історична політика держави не виходила за рамки обережного відбору для громадян тих свідчень жінок, які будуть придатні для оприлюднення, для обговорення у публічній сфері. Досліджувались переважно ті досвіди, які легко вписати у патріотичний дискурс - чоловік-військовий як норма будь-якої війни і взагалі історичного процесу, меншою мірою - чоловік-переселенець чи доброволець, які хоча й не висловлюються контр-дискурсивно і озвучують ті ж проукраїнські ідеї, очевидно є фігурами стереотипно чи символічно менш дієвими, менш мотивуючими в пропагандистському сенсі, або навіть менш цінними в етатистському сенсі, коли держава трактує чоловіків-воїнів як цінніший

⁶⁷ *Усна історія російсько-української війни (2014-2016 роки)*/ за ред. В.Мільчева та В. Мороко - Випуск 3 - Київ: К.І.С., 2017 - 200 с.

⁶⁸ *Усна історія російсько-української війни (2014-2018 роки)*/ за ред. В.Мороко - Випуск 4 - Київ: К.І.С., 2018 - с. 152

⁶⁹ *АТО: усна історія* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (1.12.2020)

ресурс, порівняно з усіма, хто не віддає життя на захист інтересів держави. Творення таких фактичних, але не обов'язково проговорених, ієрархій є типовим для війська в оптиці його історичної інерції на думку дослідниці Синтії Кокбарн, адже усі системи, де домінують патріархальні уявлення про чоловіків і жінок, на її думку, породжують різні та нерівні типи мужності, коли чоловіки завжди отримують місце в ієрархії не лише стосовно один одного, а й стосовно жінок, навіть коли ті фізично відсутні (застосовуються як риторичні). Дещо інакша ситуація після 2016 року, після дослідження “Невидимий батальйон”, змін у законодавстві та роботи європейських моніторингових місій⁷⁰. ОБСЄ наголошує на застосуванні пунктів конвенції ООН про доступ до будь-яких професій незалежно від статі⁷¹ щодо питань служби жінок у армії. Уявлення про те, що доцільно забороняти службу жінок в армії, аби вони завжди виконували роль мирного/миротворчого контингенту (яке притаманне як антимілітаристському фемінізму, так і консервативним політичним рухам), ОБСЄ вважає дискримінаційним. Згідно з офіційними документами цієї організації, стверджувати, що військовослужбовець - це, перш за все, воїн, некоректно через бюрократизацію та комп'ютеризацію збройних сил. А збільшення числа нестройових посад є однією з причин полегшеної інтеграції жінок у традиційно чоловічу структуру. Якщо прийняти цю точку зору, застарілим методам війни та архаїчним побутовим практикам в зоні збройного конфлікту відповідатимуть наративи чоловіка-воїна, жертви заради вищої цілі, впровадження чіткої ієрархії, а сучасним методам війни - інклюзивність, високотехнологічність, соціальна рівність. Припускаємо, що жінки із досвідом АТО мали можливість інтегруватись у офіційні збройні сили, добровольчі батальйони і взагалі у воєнне повсякдення завдяки оновленим способам війни та затребуваності певних нестройових професій, але цю інтеграцію не можна назвати легкою чи успішною через

⁷⁰ Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine> (1.12.2020)

⁷¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (1.12.2020)

низку факторів, таких як історична інерція, брак нової військової техніки, відсутність сучасних рольових моделей у доступних (популярних) медіа, існування системного гендерно зумовленого насильства. На сайті Міністерства Оборони України розміщена стаття координатора групи «Информационное сопротивление» Костянтина Машовця, в якій він описує стан військової техніки в українській армії станом на 2014 рік: «У ході бойових дій, які сьогодні веде українська армія на Сході нашої країни, використовуються переважно ті зразки військової техніки та озброєння (ОВТ), які залишилися в Збройних Сил України ще з радянських часів.»⁷²

Так чи інакше, феміністичний характер та медійна підтримка проєктів ООН, Українського жіночого фонду та ОБСЄ, ймовірно, вплинули на всі подальші такі розвідки, спонсоровані українською державою. І вже публікація книги “Дівчата зрізають коси” досить консервативною інституцією ніби виказує перехід до якогось іншого етапу осмислення війни у мілітаризованому суспільстві, і коли досліджуємо в цій роботі інтерв’ю, зібрані у перші роки війни, важливо пам'ятати, що тоді, в період 2014-2016 рр., ставлення держави до жінок у зоні АТО було щонайменше нечітко вираженим (у порівнянні з конкретними позиціями у міжнародних документах, посібниках або навіть у порівнянні з тим, як СРСР дуже своєрідно займався пошуком та продукуванням рольових моделей, концепцій і мотивацій для участі жінок у війнах⁷³).

І коли респондентки відповідають на питання, то не лише намагаються певною мірою відповідати ідеальним образам жінок на війні (суттєва різниця між реальним досвідом та текстом, що оповідає про цей досвід, є загальним місцем в соціологічній науці⁷⁴) - але й ще не мають нового ґрунтового уявлення про

⁷² Машовець К. *Нам є чим захищати Україну* [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2014/09/11/nam-e-chim-zahishhati-batkivshhinu/> (19.12.2020)

⁷³ Krylova A. *Neither Erased nor Remembered. Soviet “Woman Combatants” and cultural strategies of forgetting in Soviet Russia 1940s-1980s*// *Histories of the Aftermath: The European Postwar in Comparative Perspective*/ Frank Biess and Robert G. Moeller, eds, 2010 та Минаєва О. *Содержание и формы военной пропаганды в советской печати для женщин (1920—1930-х гг.)*// Вестник Московского университета Серия 10. Журналистика, №4, 2013, с.6

⁷⁴ див. також проблему кваліа в філософії у Nick Bostrom *Quantity of experience: brain-duplication and degrees of*

той “достойний” медійний чи літературний стереотип, на який можна було б рівнятись. У 2018 році збірка Інституту Національної Пам'яті легітимізує своїм авторитетом вибрані ними спогади жінок. Зараз можемо спостерігати, що офіційний дискурс не відмовляється від образу воїна-захисника як тотожного війни, але починає включати у цей нарратив жінок. Монологи у книзі суцільні та безшовні, не перериваються питаннями дослідників та дослідниць. Питання, ймовірно, були вилучені в ході літературної редакції, яка мала місце. Попри це, книга дійсно наповнена голосами різних жінок, які озвучують спектр проблем та тем⁷⁵, немає відчуття цензурування з боку упорядників та відповідальних за публікацію. Поняття гендеру та досвіду не проблематизовано самими респондентками, але це риса більшості спогадів про російсько-українську війну, яка притаманна і тим текстам, які розбираємо в цьому розділі. Проте, на відміну від 2018 року, у 2014-2016 роках було значно менше, а то й не існувало зовсім доступних сучасних рольових моделей⁷⁶ для українських жінок на війні. Перспектива психологічної науки стосовно важливості та характеру рольових моделей у поведінці людей доступна в статті⁷⁷ науковиці Раз'є Тадайон Набаві про концепцію психолога Альберта Бандури: поведінка, мовлення і практики, що їх відтворює особа у статусі рольової моделі можуть досить точно відтворюватись особами-об'єктами впливу у будь якому віці, не лише у дитинстві, і рольові моделі передають як конструктивні поведінкові патерни, так і деструктивні, наприклад, агресію. У нашій роботі, завдяки тому, що

consciousness Minds and Machines, volume 16, 2006, pages 185–200

⁷⁵ Наприклад, порівн. Подобна Є., *Дівчата зрізають коси*. с.30 та с.82, зверн. увагу на інтерв'ю із учасницями АТО, що є громадянками РФ на с.75-87 та с. 261-273

⁷⁶ У статті Костенко Н., Макеєв С.Новини часів війни й виборів/ Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2015, випуск 2 соціологи Наталія Костенко та Сергій Макеєв пишуть що подібний брак стратегій та рольових моделей існував в той самий проміжок часу в українській тележурналістиці: “Попри негативний контекст одна тільки присутність лідерів та громадян самопроголошених “ДНР” і “ЛНР”, надана їм можливість публічно висловити свою думку виступала актом легітимації їх, певного визнання (...) Проте і альтернативна опція — не показувати і не згадувати — є ще більш не прийнятною. Отже, колективи ньюз румів свій вибір зробили за відсутності акцептованого правила, якого мають дотримуватися журналісти за обставин, що склалися” с.7 та в іншому місці: “...громадяни — постраждали, залучені у протиборство, спостерігачі — в новинах частіше за політиків та офіційних осіб коментували події (...) частіше за експертів як могли, як відчували, як розуміли причини та наслідки того, що відбувається, на свій лад та розсуд” с. 8

⁷⁷ Razieh Tadayon Nabavi *Bandura's Social Learning Theory & Social Cognitive Learning Theory* [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/267750204_Bandura's_Social_Learning_Theory_Social_Cognitive_Learning_Theory (1.12.2020)

досліджувались дуже об'ємні тексти та свідчення, є спроба викрити, які саме рольові моделі були застосовані жінками у воєнному побуті, особисті чи історичні, за умов браку репрезентації образів жінок на сучасній війні. Загалом повсякдення жінок в АТО гірше репрезентовано в період 2014-2016 років, ніж потому, також воно відрізнятиметься там, де у побуті відображаються наслідки тогочасної законодавчої практики (до 2016 року жінки не займали керівних посад в армії). Ці спостереження співзвучні останнім дослідженням гендерних питань в армії та на війні, які наголошують на плинності і динамізмі співвідношень між повсякденними практиками на війні та гендерними стереотипами, що вони не є статичними або немінучими, але змінюються протягом певного періоду часу, загалом схильні до змін і під впливом подій локального чи глобального масштабів набувають нових форм⁷⁸. Міжнародна ситуація, дискурс новинних каналів, інтереси ключових політичних гравців впливають на те, як жінки із досвідом АТО пригадують свій воєнний досвід, тоді як можливостей впливати на медійний чи науковий дискурс у самих респонденток досить мало. Можливості впливати залежать від інтересу публіки і/або фінансових інтересів власників великого капіталу⁷⁹. За даними моніторингу політичних подій, проведеному Академією Української Преси та Інститутом соціології НАН, у червні 2016 року політичних подій в Україні стосувалися 32% випусків новин та новинних програм, враховуючи контент соціальних мереж. Репортажі і повідомлення про війну на сході становили 10% з-поміж цих новин про політичні події. З української сторони конфлікту найбільше ефірного часу було у Збройних Сил України (приблизно 12%) та державних органів (від 7% до 33% залежно від місяця). Увага до державної політики Росії виразилась у 8-14% контенту новинних каналів, сайтів Facebook і Twitter. Героями сюжетів з боку України були “армійці” та “військові” також “постраждалі в зоні АТО”, з російського боку - “терористи”, “бойовики”,

⁷⁸ Woodward R., Duncanson C/ *An Introduction to Gender and the Military* //“The Palgrave International Handbook of Gender and the Military”/ за ред. Rachel Woodward, Claire Duncanson, 2017 с. 12

⁷⁹ Азарова Ю. *Марксизм в эпоху новых медиа* Экономические и социально-гуманитарные исследования N 1 (2019) Харьков, с.67

“супротивник” і “ворог”⁸⁰.

Уже згадувалось, що в цій роботі вперше концептуалізуються результати соціологічного проекту *Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine*. В одному із глибинних інтерв'ю, зібраних в рамках цього дослідження, респондентка Людмила, професійна українська військова, говорить таке:

«...ми спілкувалися, але спочатку ми також остерігалися тому що люди всякі (...) але є люди, які самі приходили до нас і дякували що ми там стоїмо, що їм так безпечніше коли є тут частина. Так розказували що жили в підвалах по півроку коли їх обстрілювали, Лисичанськ, там населення є яке добре до нас відносилось і яке погано. Були такі, які казали “а зачєм ви сюда приїхали? Нам нужен руський мір! А що ви тут робите?”, ну всякі. Навіть на День Незалежності, коли ми виїжджали в місто то одні хлопали нам і махали руками, а інші кулаками, всяке було (...) Була там така сусідка що помагала і хлопцям форму прати, то там говорили що її обзивали всяко, що вона підтримує українське військо. Чому вона ту форму пере і вішає на дворі (...) то трохи опасно...»⁸¹

Тут звертаємо увагу на низку мовних зворотів, образів і сюжетів. Інформаційне повідомлення цієї цитати, яке лежить на поверхні, полягає у тому, що респондентка відчула на власному досвіді світоглядну поляризацію мешканців Лисичанська. Також зрозуміло, що Людмила ототожнює себе із “українською стороною”. Важко сказати, чи проросійські мешканці вживають щодо своїх поглядів термін “русій мір”, чи це термін із соціолекту респондентки. Для нас важливо, що вживання цього терміну свідчить про включеність Людмили у політичний дискурс довкола війни. Цей термін вживали в 2016 році не лише державні історики чи політологи, із ним можна було зустрітися в інтернеті, у побуті чи почути з екранів телевізорів. Адже окрім державних установ, які беруть на себе функцію просвітництва та популяризації історії, образи масово продукують телевізійні канали та газети. Дослідження способів, що ними медіа повідомляють про військові конфлікти, є дуже популярними серед гуманітарних дослідників - так, часопис “War,

⁸⁰ Моніторинг політичних новин, лютий 2018, Академія Української Преси за участю співробітників Інституту соціології НАН України, Сучасні методики контент-аналізу: навчальний посібник, с.371

⁸¹ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила, 37 років, учасниця бойових дій // Архів усної жіночої історії при Лекторії Союзу Українок Америки Українського католицького університету

Media & Conflict”⁸², що з 2008 року регулярно виходить у видавництві “SAGE”, та великий міжнародний портал “The War and Media Network”⁸³ - це лише найбільші та найочевидніші приклади такого роду наукової активності. Українська ситуація цікава як українським дослідникам, так і міжнародній науковій спільноті. Цікаву думку озвучують Наталія Костенко та Сергій Макеєв із Інституту Соціології НАН⁸⁴ у статті 2015 року, що намагалася “схопити” ситуацію пост-Майдану

«...домінантною тенденцією в медіа є подання спрощеної та стереотипної картини [місцевих чи світових] конфліктів взагалі — продукт “журналістики відданості і вірності”, як її іноді називають»⁸⁵

Припускаємо, що отримуючи інформацію із поляризованих медіа, люди схильні інтерпретувати свій досвід в рамках чорно-білої картини:

«Про таку біполярність оцінок учасників конфлікту свідчить і частотний словник маркувань суб’єктів, що належать до тієї або до іншої сторони. Серед номінацій стійке лідерство посідає опозиція між “Патріоти (активісти, волонтери, побратими, добровольці)” і “Терористи, диверсанти, найманці, бандити, мародери, бойовики»⁸⁶

І тоді якісь “сірі” епізоди, які є частими явищами історичної реальності, трактуються споживачами медіа як дивні, цікаві, незвичні. Натомість яскраві прояви патріотизму чи “сепаратизму” сприймаються як нормальні. У наведеній цитаті досить складно вловити те, як Людмила ставиться до своїх спогадів, присутні слова які маркують здивування, але також такі, які маркують намагання нормалізувати ці події. Жінка у розповіді Людмили, яка прала військовим одяг, з одного боку протиставляється її сусідам, але з іншого боку є дивною для респондентки, вірогідно, недостатньо готовою для життя в режимі війни. Оскільки про цю історію з пранням Людмила почула від когось, її запитання в кінці цитати може трактуватись як сумнів у правдивості цього образу. В будь-якому разі, безсумнівним є те, що війна окупує жести та

⁸² *Media, War & Conflict* [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://journals.sagepub.com/home/mwc> (1.12.2020)

⁸³ *The War and Media Network* [Електронний ресурс] Режим доступу: www.warandmedia.org (1.12.2020)

⁸⁴ Наталія Костенко, Сергій Макеєв Новини часів війни й виборів

⁸⁵ Там само, ст.6.

⁸⁶ Там само, ст.13

повсякденні практики, існують адекватні війні побутові практики та неадекватні, себто небезпечні або зрадницькі. Образ жінки, яка із патріотичних міркувань допомагає військовим строго в рамках своєї традиційної гендерної ролі, але не знає, як це правильно зробити в умовах активного збройного протистояння, міг би служити доброю ілюстрацією тої невловної межі між повсякденням, яке прийнято асоціювати із жінками та історією жінок, а також воєнним повсякденням, де існуюча завжди гендерна проблематика поступово увиразнюється й маніфестується. Про те, що гендерний підхід, жіноча історія та *Alltagsgeschichte* співвідносяться як епістемологічні системи зовсім не нейтрально, говорить німецька історикиня Доротея Вірлінг, коли описує роль гендерних відносин і те, як вони змінюються в рамках історії повсякдення. На думку цієї дослідниці, зазначені два історіографічні напрямки здатні вступати у цілковито відмінні стосунки і “чи то любити одне одного самоочевидною братерською любов'ю, чи то нудитись старим шлюбом”⁸⁷ Адже стереотипно історію жінок пов'язують саме з рутинною мирного часу, історія жінок і історія повсякдення - це начебто одне й те ж саме, тоді як історія чоловіків - це синонім історії війн і великих політичних рішень. У нашому дослідженні застосування терміну “воєнне повсякдення” дозволяє говорити про історію жінок та історію повсякдення, не виключаючи їх із більшої картини політичної історії, а навпаки, інтегруючи ці напрямки там, де завдяки цій інтеграції вдається покращити якість інтерпретацій джерела.

Соціологія повсякденних практик поєднує у собі декілька пов'язаних напрямків теоретичних та емпіричних досліджень, які приділяють увагу тому, як на практиці відбувається спільна діяльність людей в межах певних формальних структур. Практики часто протиставляються нормативним моделям формальних структур (наприклад, практика управління та нормативна модель бюрократії); практика чи дотримання правила

⁸⁷ Wierling D. *The history of everyday life and gender relations: on historical and historiographical relationships*// *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*/ ed. by Alf Lüdtke Translated by William Templer, Princeton University Press, 1995, c. 151

усвідомлюється як щось, відмінне від самого правила. Саме тому вивчення формальних правил не дає нам достатнього розуміння тому, як насправді влаштована певна суспільна сфера – необхідно досліджувати практики, навички, традиції.⁸⁸

Значна частина понятійного наповнення західної філософії - це аналіз повсякденного досвіду, на думку дослідників Іллі Касавіна та Сергія Щавелева⁸⁹. Сучасна філософія виникала, віддаляючись від античного міфу, і вже у Середні віки та в епоху Відродження не нехтувала секуляризованими предметами для розмірковування, і ці секулярні предмети виникали із повсякдення⁹⁰. Водночас слово “обиватель” має в філософії переважно негативні конотації, це людина яка заглиблена у рутину і не віддає належного пізнанню світу та наукам. Цю складну динаміку добре ілюструють відношення між запропонованими німецьким феноменологом Мартіном Гайдеггером поняттями Da-sein (іноді перекладають як тут-буття) та das Man. Більшість дослідників сходяться на тому, що Da-sein має ширше і вужче значення для Гайдеггера. В ширшому значенні Da-sein - це існування людства, синонім слова “люди”: існування Da-sein є повною протилежністю реальності неживої речі, яка не може ані турбуватися, ані не турбуватися про власне буття. Da-sein же не просто турбується (хвилюється), але буття Da-sein і є турботою (хвилюванням)⁹¹. Вужче значення Da-sein - це людське буття, яке ставить запитання до себе про причини своєї появи. Одночасно das Man - це “ті, що пояснюють, що таке пересічне життя серед інших”, спрощено можна вважати цей термін синонімом до “обивателя”⁹². Це означає, що буття філософа, Da-sein, знаходиться в опозиції до обивательського пізнання та досвіду, та з іншого боку, Da-sein включає у себе поняття das Man, що означає певну приреченість усіх людей ставити філософські запитання і переживати

⁸⁸ Волков В. *О концепции практик в социальных науках* // Социологические исследования. 1997. №6., с.9

⁸⁹ Касавин И.Т., Щавелев С.П. *Анализ повседневности*. — М. : Канон+, 2004. с.7

⁹⁰ Там само

⁹¹ King M. *Guide to Heidegger's Being and Time*, SUNY series in Contemporary Continental Philosophy, 2001, с.35

⁹² Там само, с. 133

власну смертність (тут Гайдеггер проявляє себе як екзистенціаліст)⁹³. Das Man кажуть: очевидно, що смерть прийде. Але аби впевнитись у смерті, не "вони", не "хтось", але кожний Da-sein має впевнитись у тому, що помре. Це не просто чутка для обивателів, позаяк кожний щодня спостерігає смерті інших. Безперечно, смерть є "фактом досвіду"⁹⁴. Цей екзистенційний вимір повсякденності полягає в її здатності перетворювати чужу смерть з джерела страху і відчаю на терпіння та рутину⁹⁵.

Власна ж смерть ймовірно залишається феноменом антиповсякдення⁹⁶. Що ж тоді вважати воєнним повсякденням, якщо історичне чи філософське визначення мирного повсякдення повсякчас включає ймовірність рутинізації акторами історії насилля і чужої смерті? Наприклад, можна прочитати про те, що після перших комуністичних репресій для громадян СРСР поняттями повсякденності були "ризик", "дефіцит", "загибель"⁹⁷. В дискурсі воєнне повсякдення буде не-мирним повсякденням, тобто визначатиметься через посилення до конкретного досвіду мирного життя. Важливими є офіційні оголошення війни, інформування від медіа, присутність загальних символів військового стану - військової техніки, армії, понять "друг" і "ворог", але лише через їх присутність чи відсутність не можна чітко визначити чи в тексті йдеться про мирне чи про воєнне повсякдення. Дослідник повсякдення, що продукує наратив про війну, і суб'єкти історичних процесів, спираючись на свій досвід, самостійно визначають свої межі війни та миру, або розмитість цих меж.

Також важливо ідентифікувати нечіткість термінів, відносну придатність наукового апарату для аналізу складної реальності, там, де такі проблеми з'являються замість штучного вписування фактів у рамки методу. Вважаємо, що нечіткість фраз і формулювань також є цінним свідченням у

⁹³ Там само, с. 43

⁹⁴ Там само, с. 156

⁹⁵ Касавин И.Т., Щавелев С.П. *Анализ повседневности*, с.9

⁹⁶ Там само, ст.60

⁹⁷ Там само, с.22

аналізованих джерелах. Так, нечіткість межі між війною і мирним життям іноді виказують прислівники:

«А тепер багато чого змінилося, так що можна говорити довго. Ну колись ніхто не переймався військом, а тепер мирне населення, є такі люди що переживають дійсно і допомагають, і дзвонять (...) “Людмила, вийдіть ми до вас приїхали” (...) дзвонить вчителька “ви наші захисники ми дякуємо що ви тут є” І так лягаєшся і думаєш і деколи плачеш, і вдома потрібний, і ти тут відчуваєш що ти і тут потрібний. Що місцеве населення підтримує, переживає і то дуже так допомагає, навіть хтось подзвонить що та ви наші патріоти ми приїдемо до вас квіти привезем чи щось поїсти, то відчуваєш що ти не дарма там є»⁹⁸

Вживання прислівників “тут” і “там” на позначення одного і того ж місця (Сходу? Фронту? Донбасу?), причому їх вживає і Людмила, і решта героїв історії з її слів, сигналізує про прив’язку досвіду до географії, виказує суто просторовий вимір війни. Є межі міст чи територій, чи об’єктів безпосередніх бойових зіткнень (наприклад, Аеропорт) і є Донбас, на цій лінії перші будуть війною, а другий - відносно мирною територією. На лінії Донбас - Україна остання означатиме мир, а Донбас уже асоціюється із конфліктом. Але це прихований зміст цієї цитати, тоді як пряме повідомлення респондентки полягає в артикуляції важливості для неї підтримки з боку мирного населення, валідації та людського контакту. Іноді ця емоція настільки виразна, що заступає дискурс захисту території чи обов’язку перед державою:

«...є такі люди що не були в АТО і мають більше ніж ті що були, і хто за що був: хто за власні переконання, хто три-чотири, хто раз і хватить. Я хотіла поїхати щоб побачити, відчути, побачити яка там культура, які там люди, поспілкуватися що вони там думають»⁹⁹

⁹⁸ Запис інтерв’ю 22 жовтня 2016 року. Людмила Б., 37 років, учасниця бойових дій // Архів усної жіночої історії при Лекторії СУА УКУ

⁹⁹ Там само

Біографічна розповідь дозволила здійснити, в першу чергу, самоаналіз для респонденток; саморефлексію, яка включала роздуми над своїми діями, вчинками; самопрезентацію жінкою себе в розповіді. Ті, чиї розповіді записувались з 2014 по 2016 рік у рамках соціологічного проекту, так само, як і Людмила, говорять про мотивацію участі в АТО та вступу до армії (не завжди ці речі семантично тотожні), поєднуючи патріотичні причини із більш практичними та приземленими:

«Батько, каже попробуй в армії служити (...) телефоністкою будеш, я думаю, та попробую, але не подумала, що то треба ходити в формі, не знала. Спочатку півроку ніяк, вагалася, не знала, не могла вивчити ні військові звання, ні нічого, важко було, але нічо з часом казала що більше не підпишу контракт, то перший і остатній. А за першим, пішов другий, третій, четвертий, п'ятий, і так лишилося вже 19 років, з 97 року в армії. Скоро буде 19 років як я служу, і не жалію»¹⁰⁰

Це цитата з інтерв'ю Наталі, яка так само, як Людмила, походить з Львівської області, і лише на один рік старша від першої згаданої тут респондентки, обоє працюють у зоні бойових дій, але не на передовій (Людмила на посаді зв'язкової, радіотелеграфістки і Наталя, радіотелефоністки). Слід перевірити, чи підтвердить порівняння їхніх досвідів робочу гіпотезу про те, що побут війни на Сході не лише в залежності від індивідуальних особливостей кожної переживався по-різному, але й у залежності від цілком встановлювальних чинників, таких, як професія, освіта, регіон проживання чи вік. Людмила та Наталя мають дуже схожий бекграунд, обидві жінки потрапили в армію задовго до АТО, але мають різні рівні освіти та відмінні побутові умови на момент перебування в зоні АТО. Порівнюючи їх свідчення за темами, маємо змогу перевірити наскільки індивідуальні риси та біографія жінки впливають на оповідь, чи простежується закономірність між оцінкою учасницями свого досвіду та наповненням їх побуту, чи існують проблеми та запити, теми до яких частіше звертаються не-військові жінки в

¹⁰⁰ Запис інтерв'ю 30 липня 2016 року. Наталя Д., 38 років, учасниця бойових дій

умовах АТО?

Наталя говорить лише про причини роботи в армії і зовсім не згадує про свою мотивацію участі в АТО, не каже про прийняте особисто нею рішення взяти участь:

«був наказ командира, що мають всі відбутися до, всі мають поїхати, ми так зі страхом поїхали»

і *«жінкам [казали] писати рапорти на звільнення в разі чогось, якщо щось не дай Бог, війна, що ви йдете на звільнення. Но більшість, ніхто не написав»¹⁰¹*

Тоді як Людмила *«зразу з перших днів рвалася»¹⁰²*, згадуючи, що її патріотизм став сильнішим після Майдану.

Людмила була єдиною жінкою у своїй частині, а Наталя жила з чотирма іншими жінками. Людмила згадує про сослуживиць лише у відповідь на пряме запитання: каже, що у їхній батареї *«була одна медичка і то приїжджала, була півтора місяці»¹⁰³*. Переважно ж її розповіді стосуються чоловіків-військових з її частини. Натомість в оповіді Наталі чоловіки присутні виключно в якості риторичної фігури:

«Треба помагати нашим хлопцям»¹⁰⁴

Ця респондентка спілкувалась із жінками і під час перебування в зоні бойових дій, і продовжує спілкуватись із ними після повернення до військової частини.

Людмила згадує: *«Приїхали вночі на закинутий завод, була вода тільки холодна, ми розклали польову кухню, готували їжу ми на дровах»¹⁰⁵*. Цікаво, як змінюється її сприйняття побуту: сама вона визнає, що умови проживання були доволі суворими, але, наприклад, коли говорить про інших жінок, на перший план виходить її ідентичність професійної військової, що звикла адаптуватись до різних умов і на відміну від військової: *«якщо це жінка яка приїхала з гражданки призвали її вона привикла до теплої ванни то їй буде*

¹⁰¹ Там само

¹⁰² Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

¹⁰³ Там само

¹⁰⁴ Запис інтерв'ю 30 липня 2016 року. Наталя

¹⁰⁵ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

важко»¹⁰⁶. В той же час, коли Людмила присоромлює свого родича, що виголошує патріотичні гасла, але не підкріплює їх діями, її риторика змінюється: *«Як, я жінка, я маю в болоті лежати кажу ти ж такий патріот ти ж так казав що треба Україну захищати»*¹⁰⁷. Здається, що участь у бойових діях для жінок, з її слів, є певною крайньою, вимушеною мірою.

Порівняно з нею, Наталя говорить нейтрально про побутові умови: *«не як вдома, але нормально»*¹⁰⁸. Вона не деталізує далі цієї розповіді.

Окрім обов'язків зв'язкової, Людмила займалась і обслуговуючою працею: *«І так як я була одна жінка в підрозділі, то хлопці просили, щоб я готувала їм їсти, і я готувала»*¹⁰⁹ Коли вона описує свій день, перелічуючи свої справи, то найбільше говорить саме про приготування їжі. Взагалі багато в чому, саме через розповіді про їжу вона відтворює свої стосунки з місцевими, волонтерами, колегами по службі:

*«... в мене було 47 хлопців коли ми виїхали я була одна, то ми так сміялися – в мене дома четверо: я, чоловік і двоє дітей, то я капуста шаткую на комбайні щоб стушити, а тут – 47 і я руками шаткую капусту»*¹¹⁰ Інші військові ніби стають її підопічними, чи радше дітьми, за яких вона відчуває відповідальність: читає їм вірші, готує, надає медичну допомогу, дає поради:

*«Я кажу: хлопці, ми ще не стільки живем в окопах, помийтесь (...) то вони так прислухалися і милися, і брилися»*¹¹¹

У традиційних суспільствах материнська роль для жінки вважається бажаною і заохочується, коли жінки добровільно приймають таку роль поза сім'єю, в спільноті це вважається нормальною поведінкою. В умовах перманентного збройного протистояння деякі жінки вважають чоловіків такими, що потребують материнських фігур у стресових ситуаціях і приймають материнські ролі, хоча не вважають це чимось нормальним.

¹⁰⁶ Там само

¹⁰⁷ Там само

¹⁰⁸ Запис інтерв'ю 30 липня 2016 року. Наталя

¹⁰⁹ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

¹¹⁰ Там само

¹¹¹ Там само

Власне, війна підкреслює болючий факт заміни біологічної матері іншою чужою жінкою.

Хоч Людмила і вчить військових готувати їжу, але кухня все одно лишається її сферою відповідальності: попри її бажання, її не відпускають відбувати наряди. Ось як Людмила переказує слова свого командира, які вона почула, коли відпочивала у відпустці: *«Люда, кухня вже не така, я навіть боюся тебе вести, всьо закоптили»*¹¹².

Такі діалоги можливі у силу того, що усі учасники комунікації засвоїли міф, згідно з яким чоловіки та жінки є категорично різними суб'єктами, сутностями, спілкування між якими безнадійно ускладнене і обтяжене, але неминуче через приреченість статей на контакт і створення пар, сімей. Це можна було би назвати звulьгаризованим дарвінізмом¹¹³, якби подібні біологічно детерміновані уявлення не існували задовго до Дарвіна.

Чистота і гігієна в індивідуальному вимірі теж отримують гендерний вимір, для Людмили при складних побутових умовах базова гігієна відрізняє її від чоловіків і стає ознакою жіночності: *«кожного вечора я милася, я казала: поки є вода, поки є можливість, треба митися»*¹¹⁴.

Наталя: *«Манікюри, педикюри так не, а от макіяж навести, то святе, легенький, акуратний можна, ніхто не заперечував там (...) макіяж можна, навіть треба трошки»*¹¹⁵

Для Людмили простір між домом та війною є більш розмитим, ніж для Наталі: її сімейне життя проникає на службу, коли вчителька телефонує їй, аби повідомити про прогули її доньки; вже після її повернення з АТО військові телефонують, говорячи, що готують за її рецептами.

Обидві жінки згадують, що росли у релігійному середовищі. Загалом у більшості респонденток із Західної України поряд із українською

¹¹² Там само

¹¹³ йдеться про пізню працю Дарвіна "Походження людини і статевий відбір" (The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex) 1871 року, де наголошувалось на селективній ролі яку виконують міжстатеві стосунки в процесі еволюції

¹¹⁴ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

¹¹⁵ Запис інтерв'ю 30 липня 2016 року. Наталя

ідентичністю артикулюється християнська, коли йдеться про їх бачення Сходу і Заходу України, відмінних ментальностей. Таким чином релігія мала дуже конкретний практичний вимір для цих жінок, це було з одного боку знайоме та зрозуміле поле, ті ж великодні приготування та страви, а з іншого боку - вираження власної інакшості, приналежності до іншої спільноти (іншої як в сенсі християнських конфесій, так і у соціально-політичному вимірі).

Людмила: *«На рахунок Паски я вам скажу одне, що там місцеве населення святкує не так як ми»* і *«.наш кошик був найбагатший, по нашому кошику розуміли що ми не місцеві»*¹¹⁶

Наталя: *«...мене виховували християнкою. Різдво, Пасха, для нас святе»*¹¹⁷

Порівнюючи історії двох схожих респонденток, не вдається встановити специфічних досвідів та побутових практик у залежності від того, вищу чи середню освіту має героїня. Єдина потенційна кореляція могла би бути у стилістиці висловлювань та літературній стороні практик пригадування: Людмила осмислює свій досвід, у першу чергу, через поезію: вірші для неї - і спосіб пережити травму (перший вірш вона пише, коли дізнається про загибель іншого радіотелеграфіста), і можливість дослідити свою ідентичність: *“Я крапля, я повінь, я злива, я дочка, я мати, дружина.”*¹¹⁸. Натомість в оповіді Наталі більше сухих фактів, і майже відсутні її рефлексії.

Мирослава С. належить до тієї ж вікової категорії, що і Людмила, обидві жінки походять з Львівської області. На відміну від Людмили, Мирося не має вищої освіти. Вона двадцять років працювала фельдшеркою. Як і Людмила, пройшла Майдан; пішла доброволкою в АТО.

Ще однією спільною рисою, вартою уваги, є використання ними слова “зазомбованість” для опису мирного населення, з якими випало контактувати на сході України. Мирослава: *“По-перше, зазомбованість народу страшна. Страшне зомбування. Вони, в них от то, що вони побачили і почули з засобів*

¹¹⁶ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

¹¹⁷ Запис інтерв'ю 30 липня 2016 року. Наталя

¹¹⁸ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

масової інформації, то в них так глибоко в'їлося, вклалося... ¹¹⁹

Людмила: *“більше до заходу і люди багатші і більше релігійно і духовно розвинуті, а там люди працюють їм там зомбують так як за союзу, бояться щось сказати висловити свою думку як сказали так робилося”*¹²⁰

Мирослава досить відсторонено, але багато говорить про свої контакти із місцевими: *“Тому, що невеликий відсоток там, скажем так, 5-10 % населення, яке нормально відноситься до української армії, до військовослужбовців, які підтримують, які допомагають, які запрошували нас не один раз і на концерти, і допомогти їм, і мали зустрічі і в школах ми, і в, медичний коледж там є.”*¹²¹

Мирослава так само, як і Людмила, використовує поезію як терапію (як свою поезію, так і чужу):

“Страх то сильне відчуття

Бійтесь страху, то не я

Хто боїться — той без

віри, А хто вірить — має

*я.”*¹²²

Респондентки Галина і Марина в сенсі статистики відрізняються одна від одної за багатьма критеріями. Вони є жінками різного віку (Галина 1953 р.н., а Марина - 1992 р.н.); походять з різних регіонів України (Галина із Житомирської, а Марина - з Київської області); їх формували різні середовища; зрештою, Марина, усі члени родини якої є українськими військовими, також служить в ЗСУ, у той час, як Уманець є волонтеркою. Порівняння настільки подієво та побутово різних ситуацій, яких тим не менше об'єднує час і географія, також вплив єдиного держаного дискурсу та подібного медійного інформування, дозволяє спробу встановити риси воєнного повсякдення, яке би усіма учасницями та свідками ідентифікувалося як воєнне повсякдення, досвід війни.

¹¹⁹ Запис інтерв'ю 31 серпня 2016 року Мирося

¹²⁰ Запис інтерв'ю 22 жовтня 2016 року. Людмила

¹²¹ Запис інтерв'ю 31 серпня 2016 року. Мирося

¹²² Там само

Також порівняння учасниць із дуже різних груп (військова та не-військова) увиразнює присутність зовнішньої дискурсивної сили, спільних ідеологічних патернів – краще ніж порівняння свідчень жінок, що належать до однієї групи, коли схожі ідейні штампи могли би ймовірно пояснюватись подібними життєвими шляхами та подібними індоктринуючими практиками.

Галина народилась і виросла у Радянському Союзі. Вона згадує про членство у КПРС, використовує радянські топоніми (*“це по вулиці Леніна одноповерхові будинки”*¹²³, *“виїжджала тоді ще був Ленінград”*¹²⁴ тощо); оповідаючи про пережитий полон, в діалозі з інтерв’юеркою відтворює впізнавану риторичку радянських наративів про героїв війни (*“сынко, ты меня убей! Я ложится не буду! Нет, я не покорюсь, я не лягу! Убивай. Таких бабушек как я придет много.”*)¹²⁵

Але маючи безпосередній досвід життя у Радянському Союзі, вона достатньо критично ставиться до радянських ідеологічних конструктів: вона здала партійний квиток тобто вийшла з партії, відкрито говорить про Голодомор, критикує радянську владу: *“Досі я дуже багато бачила, читала, скільки було понівечено, і катувань і знущань з людей наших. Комунисти знущалися то погляд згодом мінявся.”*¹²⁶

Натомість Марина, що народилась вже після розпаду Радянського Союзу, знає про нього лише з переказів і відтворює глорифікаційні наративи (*“У Радянському Союзі також була сформована дієва система, яка працювала, і наші військовослужбовці були одні з найсильніших у світі”*¹²⁷).

Респондентки мають різні уявлення про війну, що тісно пов’язані з історією їхніх родин. Галина у першу чергу згадує героїчну історію свого діда, що воював у Першій світовій (*“Він мав навіть при царі тоді як воював ще у 1917-*

¹²³ Запис інтерв’ю 3 серпня 2016 року. Галина У.

¹²⁴ Там само

¹²⁵ Наприклад, образ червоноармійки Зої Космодем’янської і публікації її “передсмертних слів”: “Вы меня сейчас повесите, но я не одна, нас двести миллионов, всех не перевешаете. Вам отомстят за меня!” П. Лидов. Таня («Правда», 27 января 1942 года)

¹²⁶ Там само

¹²⁷ Запис інтерв’ю 26 серпня 2016 року. Марина К.

му році [...] він мав великі нагороди”¹²⁸), і лише згодом говорить про Другу Світову, яка для її родини є джерелом травми (“як я родилась померла бабуся [...] Вона не витримала того, що загинуло четверо синів у Велику Вітчизняну”¹²⁹). Можливо, причиною такою різною відмінності в її сприйнятті є саме віддаленість в часі: події Першої світової для неї набувають відтінку легендарності, в той час як наслідки Другої світової були для неї близькими та видимими.

Натомість для Кириченко Друга світова є так само далекою, як Перша світова для Галини, і вона романтизує та міфологізує її (“Я пригадала нагороди дідуся свого, прадідуся, який пережив II Світову війну. Я так думаю: «Він же такий в мене герой: і там він був, і там, і в полоні він був”¹³⁰, “Мене тато завжди водив за руку, я сідала біля цих ветеранів, я слухала, що вони розповідали. [...] Я знала, що мій прадідусь один і другий там були, тому цікаво було послухати інших.”¹³¹).

Для Марини важливою є форма, особливо військові символи, які є радянською спадщиною і які для неї є невід’ємно пов’язаними з радянським “героїчним” минулим (“Якщо ми всі десантники, гордимось нашим голубим беретом, нашою тельняшкою, мені сказали, що у всіх арміях НАТО всі десантники носять червоні берети (не червоні, а колір марун називається), не носять цих тільняшок. Все відмінять. Нам, як десантникам, це не прийнятно, бо нас є такий Маргелов – генерал, який це все придумав, облаштував, і всім поколінням десантників розповідалося, що голубий берет – це гордість.”¹³²).

Галина перейняла символи незалежної України, що час від часу виражалось у побутових практиках воєнного повсякдення, наприклад для неї важливо привести військовим їжу і український прапори: “прапори українські наші, поховали посередині”¹³³ [серед провізії].

¹²⁸ Запис інтерв’ю 3 серпня 2016 року. Галина

¹²⁹ Там само

¹³⁰ Запис інтерв’ю 26 серпня 2016 року. Марина

¹³¹ Там само

¹³² Там само

¹³³ Запис інтерв’ю 3 серпня 2016 року. Галина

Не усі жінки, що працюють і воюють в зоні АТО, були на Майдані чи асоціюють себе з діячами українського Майдану 2014 року. Марина воювала на боці України як професійна військова, вона розуміє війну через свій сімейний контекст, особисті зацікавлення воєнною історією і спростовує зв'язок між подіями в Києві та подіями на сході України: *“Я Майдан взагалі ніколи не підтримувала. Я взагалі не підтримую такий шлях скидування влади.”*¹³⁴ У досвіді Галини є усвідомлений зв'язок між її волонтерством та Майданом: *“покинула підприємництво і поїхала в Київ на Майдан.”*¹³⁵

В день проведення інтерв'ю Галина приймала участь у поминальних заходах, ховали її товаришку, волонтерку, активістку Майдану - це вплинуло на настрої та теми, які респондентці було можливо обговорювати. Її опис та ставлення до смерті в АТО підтверджують феномен рутинізації смерті: *“Взяли ці обикновенні чорні мішки. Вони не годяться. Сказали, що треба така молнія, щоб була. Ну ми по сей день. Я їздила збирала хлопців то в мене тих мішків було.”*¹³⁶ *“Я до сьогодні їжджу за трупами.”*¹³⁷

Марина асоціює себе із офіційними військами, і офіційна служба означає для неї певну монополію на професіоналізм. Держава повністю легітимізувала її перебування в зоні АТО, і на інших людей, з якими вона має справу в побуті, Марина дивиться крізь оптику їх легітимності/нелегітимності, участь в протистояннях на Майдані в 2014 році не є для Марини легітимізуючим фактором: *“Я дивлюсь навколо, і кожен другий у нас – учасник бойових дій. Іноді буває дуже образливо, бо я знаю особисто людей (це не військовослужбовці нашої частини), мої знайомі, які просто поїхали на два дні в зону АТО, побували там в «генеральській хатці», можна так сказати, повернулися назад – вони учасники. Все – я герой. Я взагалі би переглянула питання надання статусу учасника бойових дій, бо не кожен на це заслуговує.”*; *“Виявилось, що ці волонтери продовжували збирати кошти на Збройні Сили України, але*

¹³⁴ Запис інтерв'ю 26 серпня 2016 року. Марина

¹³⁵ Запис інтерв'ю 3 серпня 2016 року. Галина

¹³⁶ Там само

¹³⁷ Там само

витрачали їх за своїми потребами, або десь продавали ті самі бронезилети. [...]Зараз волонтерство, мені здається, більше бізнес, ніж допомога”; “Але, коли ці батальйони стали Збройними Силами, знову ж таки почали себе бити в груди, що «ми – вже армія професійна українська», а, по суті, ти нічого з себе не представляєш.”

Таким чином, для Марини військове повсякдення - це офіційне перебування в зоні бойових дій, це небезпека для життя, дисципліна та спеціальна освіта. Натомість, в оповіді Галини межі миру і війни є розмитими: родинам військових, яким вона допомагає, дзвонять із погрозами і шантажем, вона їздить в АТО знаходити померлих і відвідує похорони близьких людей.

Ірина, як і Марина, респондентка чий досвід вище ми порівнювали із свідченнями Галини, мала попередню військову підготовку: вона закінчила Військовий інститут КНУ ім.Т.Шевченка, а після завершення навчання, так само, як і Марина, потрапила до повітряно-десантних військ (обидві респондентки використовують термін ВДВ), де, як і Марина, працювала заступником командира по роботі з особовим складом.

На відміну від Марини, яка робить чітку градацію між військовими, які служать в ЗСУ, та іншими людьми, що перебувають в зоні АТО, Ірина позитивно відгукується про добровольців (*“Многие из них пришли после того, как они когда-то давно служили срочку, но, тем не менее, очень многие из них очень хорошо выполняют свои задачи. [...] Доучивались все там они и доучились достаточно хорошо.”*¹³⁸) та волонтерів, детально розповідаючи про волонтерську допомогу, яку отримувала її частина. Для Ірини в символах, пов’язаних з повітряно-десантними військами, немає сакрального виміру: День десантника для неї передусім можливість вийти з рутинного життя (*“День десантника, праздник, мы готовимся, шашлыки делаются”*¹³⁹); якщо для Марини тельняшка - привід для гордості, Ірина розглядає її більш прагматично (*“Какой чистый, такой и одела... И так постоянно или можно было либо*

¹³⁸ Запис інтерв’ю 8 липня 2016 року, Ірина В.

¹³⁹ Там само

тельняшку, либо футболку”¹⁴⁰). Різниця спостерігається і у мотивації респонденток до вибору саме десантних військ: Марина робить свій вибір через романтизовані уявлення про десант, на формування яких вплинула пропаганда радянських часів (*“В мене була така мрія дитинства. Знаєте, як говорять, на всіх десантників вплинув один і той самий фільм «В зоне особого внимания» [...] радянський фільм про десантників, про їхнє навчання, як вони там все круто роблять”*¹⁴¹) в той час як вибір Ірини продиктований психологічними схильностями, естетичними вподобаннями (*“вот тогда у меня загорелось ВДВ, потому что [...] когда Вы заходите в казарму к десантникам, там идеальная чистота, идеальный порядок.”*). Частково така різниця у сприйнятті пов’язана з тим, як респондентки, займаючи однакову посаду, по-різному ідентифікують себе: Марина приймає на себе ідентичність десантника, а Ірина все ж більш відсторонена від десантних військ, приймаючи на себе роль спостерігача, що радше оцінює зовні.

Ірина згадує про прояви гендерної дискримінації: *“До последнего я не была уверена, что меня туда берут, потому что изначально была такая постановка вопроса, что девушки выезжают в АТО через кучу сдачи заликив, всякую, всякую ерунду. То есть нас не очень хотели туда пускать.”*¹⁴²

Для Ірини найбільшим випробуванням стала рутинна та одноманітна (*“Единственный был негатив, когда ты на протяжении четырех-пяти месяцев ты просыпаешься и видишь одно и то же”*¹⁴³; *“еще говорили, что это день сурка”*¹⁴⁴), і після того, як вона через ротацію покинула зону АТО, це стало для неї викликом при адаптації до цивільного життя (*“Нет такого количества людей разнообразных, все одни и те же, ты всех в лицо уже 350 раз выучил, а здесь ты попадаешь в поток постоянных движений. Здесь люди, здесь машины, здесь торопятся.”*¹⁴⁵).

¹⁴⁰ Там само

¹⁴¹ Запис інтерв’ю 26 серпня 2016 року. Марина

¹⁴² Запис інтерв’ю 8 липня 2016 року, Ірина

¹⁴³ Там само

¹⁴⁴ Там само

¹⁴⁵ Там само

Важливе місце в розповідях Ірини займають детальні описи їжі. Це також пов'язане з рутинізованим повсякденням (*“Три раза в день тушенка. В суп – тушенка. Все – тушенка.”*¹⁴⁶). Свята, які є порушенням звичного порядку речей, Ірина пам'ятає передусім через смаки, через зміну раціону та зміну пов'язаних із ним практик (*“Первый раз в жизни я замешивала оливье в тазике, именно в тазике, в котором я обычно стираю.”*¹⁴⁷; *“У нас было мясо не то, что купленное где-то, мы разделали свинью”*¹⁴⁸). В описах свят цікаво також те, як військовими імітується тилове життя через відтворення практик, що належать до “безпечного” життя (*“...мне пришлось быть Снегурочкой. Нашли большого солдата, который был Дедом Морозом. Мы ходили по всем подразделениям, дарили всем шоколадки, поздравляли всех и как-то веселили немного.”*¹⁴⁹).

Ірина ставить до солдат зі своєї частини, не вибудовуючи ієрархій, на відміну від Марини (*“В принципе, мы дошли с ними до того уровня, что они при мне говорили на любые абсолютно темы”*¹⁵⁰; *“но им нужно и такое еще женское, потому что кто-то придет, пожалуется просто”*¹⁵¹).

Окремим епізодом у відповідях Ірини, цікавим для дослідження пам'яті та ставлення сучасників подій Революції Гідності та війни на сході України до історичних постатей, різні практики знищення чи реінтерпретації монументів радянським вождям, які отримали в публічному просторі назву - лєнінопад. Ірина розказує: *“У нас был на территории памятник Ленину. [...] За один день мы сделали из него Шевченко. [...] в другой руке он держал свою вот эту кепку. Мы ее обрубили просто, убрали. Монтажной пенкой сделали ему такие брови здоровые как у Шевченко (...) изменили форму носа [...] Вместо этой газеты мы сделали Кобзар, разукрасили его, подписали «Кобзар», год выпуска. Внизу на постаменте написали: «Т.Шевченко. Боритесь та поборете». С тех пор концерты, когда у нас были, они были именно возле этого памятника. Правда,*

¹⁴⁶ Там само

¹⁴⁷ Там само

¹⁴⁸ Там само

¹⁴⁹ Там само

¹⁵⁰ Там само

¹⁵¹ Там само

еще на руке ему мы написали: «За ВДВ»». Таке перетворення пам'ятника, настрої, у якому передається епізод, свідчать про те, що люди, з якими Ірині випало пережити війну, і вона сама вільно поводяться у просторі, переприсвоюють публічний простір та самовиражаються в процесі, через це присвоєння: *“И на Рождество, и на Свят Вечер к нам приезжали. Колядовали, сценки всякие типа Вертепа делали”*¹⁵². Контраст між першим призначенням монумента та новою його функцією не відштовхує Ірину від цього простору, якщо, навпаки, не надихає. Коли Альтюсер писав що «ідеологія володіє матеріальним існуванням»¹⁵³, він розумів під цим не конкретні предмети на кшталт бруківки або рушниць, а втілення ідей у практиках. Ритуали та вчинки для Альтюсера є матеріальними, бо через них здійснюється ідеологічна інтервенція у повсякдення. Для такої інтервенції місто є контекстом і водночас продуктом взаємодій, ілюстрацією історичних процесів. Втілені у структурах міста, ідеології здатні визначати соціальну поведінку та ідентичності. (Darieva & Kaschuba 2011, p. 14)¹⁵⁴. Про потребу в медійних, і матеріальних об'єктах, які б давали змогу групам людей побудувати уявлення про себе, говорить Алейда Ассман: *“Це звернення до колективної символіки, втілене не лише у візуальних образах, а й у наративах, місцях, меморіалах і ритуальних практиках”* (Ассман 2014, с. 28)¹⁵⁵. Змінюються не лише пам'ятники, а й значення слів. Для респондентки Ірини *“гуляти”* стало означати марш-кидки по території навколо їхньої бази з метою покращення навичок орієнтування на місцевості: *“Мы разделялись на группы и распределялись: одна группа идут таким маршрутом, другая группа идет таким маршрутом и собирались в конечной точке, распределяясь обратно группами на территорию базы. [...] Я сказала, что я пойду с ними, ну и пошли мы с ними «гулять». «Нагуляли» тогда, ребята считали, порядка 20 км [...] «Гуляли» в полном обмундировании, снаряжении....”*¹⁵⁶

¹⁵² Там само

¹⁵³ Ніколенко Д., *Конфлікт пам'ятей у публічних просторах міста* // С. Шліпченко, І. Тищенко. (упор.). 2016. (Не)Задоволення публічними просторами. Урбаністичні Студії III, К.: Всесвіт, 2016, с.264

¹⁵⁴ Там само

¹⁵⁵ Там само

¹⁵⁶ Запис інтерв'ю 8 липня 2016 року, Ірина

Висновок: помітна трансформація радянського міфу, міф тісно пов'язаний із переживанням травми. Війна так чи інакше є стресом для психіки, в інтерв'ю зафіксовано як свідомо чи несвідомо респондентки осмисляли та переживали, пропрацьовували такі травми. Повсякдення жінок в зоні АТО дуже різне, емоційно забарвлене також по-різному, і читається як художній текст із несподіваними відкриттями, змінами акцентів, дивними паралелями. Це пов'язано з тим що респондентки не мають змоги впливати на суспільну сферу, висловлюватись на широкі аудиторії, а у широких аудиторій в свою чергу немає можливості “звикнути” до подібних історій.

Висновки

Існує очевидний зв'язок між феноменом повсякденності та практиками наукового аналізу. Сучасною наукою низка нових тем, поняття зі сфер академічної філософії, історії, соціології включаються у сферу повсякденності. Респондентки, що отримали вищу освіту, виявляли схильність до інтерпретування свого досвіду за допомогою наукового апарату. Але мова, що нею послуговується науковець, має ті ж механізми приховування, конструювання та іншування, що й мова респондентів, об'єктів дослідження. Перегляд символічних, історично обумовлених меж між досвідом дослідника та досліджуваних, розмивання цих меж є єдиним шляхом у розвідках про жіноче повсякдення, гендерні стереотипи та дискримінацію. Попри все це, на сьогодні наукове та щоденне знання це зазвичай антоніми. Хоча жінки розказували про такі предмети, практики, ритуали та стосунки, які в рамках мирного часу не сприймалися б як незвичайні чи варті уваги, присутність війни увиразнила їх відкритість для концептуалізації гуманітарними науками. Ми зрозуміли, що уніфікація досвіду жінок в АТО не може бути здійснена без нехтування більшою частиною відповідей. Так, можемо говорити про те, як вік, освіта чи стать формують повсякденні практики в АТО та відношення до них, але не можемо говорити про якийсь один колективний досвід, універсальний тип чи універсальний мотив, який був би присутній послідовно скрізь. Творення образу ветерана АТО, який визначає, чим є АТО для її учасників і учасниць і який досвід вони можуть там здобути, характерне для публічної сфери, медіа та державних органів. Цей уніфікований образ майже не ґрунтувався в період 2014-2016 років на свідченнях учасниць АТО, висвітлював одні сторони досвіду військових і затемнював інші. У світлі опинявся героїзм, звитяга, а приховувалось насильство, стереотипне, принизливе і упереджене ставлення, побутові труднощі. Політики легітимізують цей процес коли називають будь-яку критику державних рішень проявами гібридної війни проти України, тобто

коли має місце інструменталізація поняття гібридної війни. В рамках цієї роботи вдалося здійснити достатнє заглиблення в дискусії довкола рис та функцій сучасних війн, була здійснена спроба ідентифікувати місце російсько-української війни в період 2014-2016 років відносно трактувань війни міжнародними установами, описаний вплив північно-американського, і західно-європейського розуміння армії, війни та ролі жінок у військових конфліктах сучасності на респонденток. Коли респондентки розказували про досвід насильства, часто він був невідрефлексованим, і вони не вбачали порушення своїх прав чи кордонів, не вимагали змін у армії, адже військо мислилось як таке, що саме реформує людину під свої вимоги, і ця структура не здатна змінитись, аби більше підходити потребам жінки.

Основне джерело:

In Memory of Maria Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine / Архів усної жіночої історії при Лекторії Союзу Українок Америки Українського Католицького Університету (2016)

Список літератури

1. Азарова Ю. Марксизм в эпоху новых медиа Экономические и социально-гуманитарные исследования N 1 Харьков, 2019, с.67-80
2. Атнашев Т., Велижев М., Зорин А., «Особый путь»: от идеологии к методу, ООО «Новое литературное обозрение», 2018, 488 с.
3. Барт Р. Фрагменти мови закоханого/ переклад з фр. М.Філь, Бібліотека журналу Ї, Львів-2006, 283 с.
4. Волков В. О концепции практик в социальных науках // Социологические исследования. 1997. №6., с.9-23
5. Гладка К., Громаков Д., Миронова В., Плужник О., Покальчук О., Рудич І., Трофимович В., Шевченко А. Добробати, Харків: Фоліо, 2016, 570 с.
6. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу, Схід/Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. — Х.: ТОВ «НТМТ», 2008., 432 с.
7. Дьяков А. Ролан Барт как он есть М.:Владимир Даль, 2010, 320 с.
8. Здіорук С.І., Яблонський В.М., Токман В.В.[та ін.];Україна та проект «русского мира»: аналіт.доп.за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука., К. : НІСД, 2014

9. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. 12 лекций по гендерной социологии : учебное пособие СПб. : -Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015., 768 с.
10. Касавин И., Щавелев С. Анализ повседневности. — М. : Канон+, 2004. — 432 с.
11. Костенко Н., Макеєв С. Новини часів війни й виборів/ Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2015, випуск 2, с.3-23
12. Кузьмінчук Т. Де межа декомунізації?// “Локальна історія”, № 2, Львів, 2019, с.4-6
13. Магда Є., Гібридна війна: вижити та перемогти, Х. Віват, 2015, 304 с.
14. Минаева О. Содержание и формы военной пропаганды в советской печати для женщин (1920—1930-х гг.)// Вестник Московского университета Серия 10. Журналистика, №4, 2013, с.6-21
15. Ніколенко Д., Конфлікт пам'ятей у публічних просторах міста // С. Шліпченко, І. Тищенко. (упор.). 2016.(Не)Задоволення публічними просторами. Урбаністичні Студії III, К.: Всесвіт, 2016. – 340 с.
16. Подобна Є., тексти Дівчата зрізають коси. Книга спогадів/ російсько-українська війна Укр.ін-т нац.пам'яті - К.: Люта справа, 2018, 346 с.
17. Попович К. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри, Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 2 (35), 2016, с.75-79
18. Руководство по правам человека и основным свободам военнослужащих/ Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) Варшава: 2008
19. Сучасні методики контент-аналізу: навчальний посібник / Батаєва Катерина, Іванов Валерій, Коритнікова Надія, Костенко Наталія, Семотюк Орест, Юзва Людмила; за заг. ред. Костенко Наталії, Батаєвої Катерини та Іванова Валерія / Аналіз дискурсу vs контент аналіз: методологічні відмінності К.: Видавничий дім «КОНДОР», 2018, 416 с.

20. Троян С., Киридон А.. “Російські стратегеми як загроза міжнародній безпеці” Наукові записки Національного університету «Острозька академія».. – Острог: «Острозька академія». – 2017. – Вип. 1, с.5-18
21. Усна історія російсько-української війни (2014-2018 роки)/ за ред. В.Мороко - Випуск 4 - Київ: К.І.С., 2018, 176 с.
22. Феминистская критика и ревизия истории политической философии / Сост. М.Л.Шенли, К.Пейтмен; Пер. с англ. под ред. Н.Л.Блохиной – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005, 400 с.
23. Яковенко Н., Вступ до історії – Київ: Критика, 2007, 368 с.

* * *

1. Butler J. Frames of war: when is life grievable, Verso, London-New York, 2009, 193 p.
2. Durkheim E., The Rules of Sociological Method, trans.by W.D.Halls, Palgrave Macmillan, 2013, 273 p.
3. Elshtain J.B Women and war, Brighton: Harvester, 1987. 288 p.
4. Fairclough N. Critical discourse analysis: The critical study of language. London: Longman, 265 p.
5. Glenn R. Thoughts on Hybrid Conflict. Small Wars Journal. Grant, Greg (May 1, 2008)
6. Gordon J. IV, J.Matsumura The Army's Role in Overcoming Anti-Access and Area Denial Challenges, Rand corporation, 2013
7. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present, Edited by W. Murray and P.R. Mansoor, Cambridge University Press
8. Khromeychuk O. Experiences of women at war. Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the conflict in Donbass, Baltic Worlds X (4) (2018)
9. King M. Guide to Heidegger's Being and Time, SUNY series in Contemporary Continental Philosophy, 2001, 385 p.

10. Krylova A. Neither Erased nor Remembered. Soviet “Woman Combatants” and cultural strategies of forgetting in Soviet Russia 1940s-1980s// *Histories of the Aftermath: The European Postwar in Comparative Perspective*/ Frank Biess and Robert G. Moeller, eds, 2010
11. Nemeth, W. J. *Future war and Chechnya : a case for hybrid warfare 2002-2006*
12. Paul H. Hayden White, 2011, Polity Press, 204 p.
13. Wierling D. The history of everyday life and gender relations: on historical and historiographical relationships// *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*/ ed. by Alf Lüdtke. Translated by William Templer, Princeton University Press, 1995, 322 p.
14. Woodward R., Duncanson C. *An Introduction to Gender and the Military* //“*The Palgrave International Handbook of Gender and the Military*”/ за ред. Rachel Woodward, Claire Duncanson, 2017, 570 p.

Електронні ресурси:

1. Агеева О. Попавшие под санкции компании и бизнесмены получают специальные законы [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://www.rbc.ru/economics/15/10/2019/5da49d529a794765f8644e31> (1.12.2020)
2. Андриевский Т. Гибридные грабли фейсбука [Электронный ресурс] Режим доступа: https://petrimazepa.com/gibridnye_grabli_feisbuka (1.12.2020)
3. АТО: усна історія [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (1.12.2020)
4. Бакин И., “Левада-центр”: 65% российских семей не имеют никаких сбережений [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://www.znak.com/2019-05-16/levada_centr_65_rossiyskih_semey_ne_imeyut_nikakih_sberazheniy?fbclid=IwAR1pzsiDLhbTrK_vo65Mg4NAuNhmK1UrLVa4ciA9Ihv0GdfPOD7R8-79mmU (1.12.2020)

5. “Вечір із Миколою Княжицьким | Володимир В'ятрович” [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://espreso.tv/video/11526> (1.12.2020)
6. Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової". Інформаційні матеріали для ЗМІ до вшанувань 8-9 травня 2016 року [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/viina-ne-robit-vinyatkiv-zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi-informatsiini-materiali-dlya-zmi-do-v> 1.12.2020
7. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (1.12.2020)
8. Дискусія "Українці — народ-військо. Як українці свої армії творили: Від козаків до АТО", організатор - Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=eoTDPI7IdTE&app=desktop> (1.12.2020)
9. Дмитрієва О, “Дорогие “соотечественники [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://newtimes.ru/articles/detail/102183/?fbclid=IwAR3US4_uizyVTdC25yCRsORVeRoABS1iT9N4sCb4Nqn-V4oLQ870Hhw_0jI (1.12.2020)
10. Інформаційне агенство “Исток” у самопроголошеній ЛНР [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://miaistok.ru/spisok-kategorij-poluchatelej-vyplat-v-ramkah-gumprogrammy-rasshirili-v-lnr/> (1.12.2020)
11. Інформаційний портал фонду “Русский мир” [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://russkiymir.ru/fund/> (1.12.2020)
12. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-zadesyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv> (1.12.2020)
13. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (1.12.2020)

14. Кривошеєв П., «ФЦП распилена по карманам»: как осваивают российские деньги в Крыму [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/28927047.html> (1.12.2020)
15. Крым. Реалии. О нас [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://ru.krymr.com/p/5612.html> (1.12.2020)
16. Машовець К. Нам є чим захищати Україну [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2014/09/11/nam-e-chim-zahishhati-batkivshhinu/> (19.12.2020)
17. Туровец М. Непознанный Саид... и столкновение с западной теорией [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/8079> (1.12.2020)
18. Український жіночий фонд та структура ООН-Жінки представили у Києві документальне відео про жінок в АТО “Невидимий батальйон” [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.uwf.org.ua/news/1200 (1.12.2020)
19. Підготовані Українським інститутом національною пам’яті закони України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/golovni-novatsii-zakoniv-nevidkladnoi-dekomunizatsii> (1.12.2020)
20. Проект бюро конфліктів і стабілізаційних операцій Державного департаменту США Countering Russia’s aggression in Ukraine, [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://dos-cso.maps.arcgis.com/apps/Cascade/index.html?appid=8dad6c865bed491ead3190c7ffb2fafa&fbclid=IwAR3m-e_IXvVlz7l_xTUObxAfy9I9pTtid-IpP5oU7XG_f1kskfhe7zXluFU, (1.12.2020)
21. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine> (1.12.2020)
22. Ющенко: Я намагався врятувати Донбас ще у 2005 році [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8uXEI0C5z24&t=37s> (1.12.2020)

23. Bateson I. Ukraine declares war on journalism [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.nytimes.com/2016/06/01/opinion/ukraine-declares-war-on-journalism.html> (1.12.2020)
24. Glenn R 'Thoughts on "Hybrid" Conflict' [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/thoughts-on-hybrid-conflict> (1.12.2020)
25. Media, War & Conflict [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://journals.sagepub.com/home/mwc> (1.12.2020)
26. NATO intensifies scientific cooperation with Ukraine [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_165665.htm (1.12.2020)
27. Razieh Tadayon Nabavi Bandura's Social Learning Theory & Social Cognitive Learning Theory [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/267750204_Bandura's_Social_Learning_Theory_Social_Cognitive_Learning_Theory (1.12.2020)
28. The War and Media Network [Электронный ресурс] Режим доступа: www.warandmedia.org (1.12.2020)
29. Zhuk A. Poroshenko calls New York Times editorial part of 'hybrid war' against Ukraine [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/poroshenko-on-new-york-times-editorial-about-ukraines-corruption-its-a-hybrid-war-411228.html?cn-reloaded=1> (1.12.2020)

Додаток 1

ЖІНКИ ВІЙСЬКОВІ							ЖІНКИ НЕВІЙСЬКОВІ												
							ВОЛОНТЕРИ				Жінки, які вчаться воювати								
Офіцерський склад ЗСУ			Неофіцерський склад ЗСУ				«Класичні» волонтери (збір допомоги і виїзди в АТО, допомога переселенцям зі Сходу на «свій» території)		Волонтери-медики			Жінки у добровольчих батальйонах (Айдар, Азов)		Мобілізова ні жінки-резервісти					
* служб	контрак	мобілізо вані	військ. медики	* служб	контрак	мобіліз	війс.мед	виїжджають в зону АТО	не виїжджають в зону АТО	цивільні медики-практики									
*Служба у ЗСУ до АТО											Перший добровольчий мобільний шпиталь ім. Миколи Пирогова (відмови цивільних медиків підписувати контракті із ЗСУ через невизначеність терміну перебування в зоні)			парамедики	психологи	медики-інструктори (не обов'язково медична освіта)			

Додаток 2

Вступні зведені дані

(32 респондентки)

Географія інтерв'ю за місцем народження і проживання респондентів

Львів+Львівська обл. (Яворівський район (с. Нагачів, м. Новояворівськ, с. Наконечне) Пустомитівський район (с. Миколаїв), Жидачівський район (м.Жидачів) – Дніпро – Київ+Київська обл. (м Біла Церква) - Хмельницький - Херсон – Харків – Краматорськ – Чернігів – Ніжин – Полтавська обл. (Чутове)

Захід +	Центр+	Схід+	Північ +
---------	--------	-------	----------

Статистика

Вікові групи

<i>до 20 років</i>	<i>20-30 рр.</i>	<i>30-40 рр.</i>	<i>40-50 рр.</i>	<i>50-60 рр.</i>	<i>60-70 рр.</i>
0	10	11	6	4	1

Більш активною і мобільною є група 20-30 літніх. Це нормальний процес. Більш молодші завжди більш прогресивні і займають активну громадянську позицію. Чим вищий вік, тим люди стають більш консервативними, «традиційнішими». Їх важко «відлучити» від зони «свого комфорту».

Освіта

<i>Вища</i>	<i>Неповна вища</i>
23	9

Ці дані свідчать про високу активність і громадянську позицію тих українців, які є освідченні. Це теж норма.

<i>Вища військова освіта</i>	<i>Вища цивільна освіта</i>	<i>Неповна вища (Цивільна середня професійно-технічна)</i>	<i>Військові курси зв'язківців</i>
2	23	5	2

В опитуванні брав участь як офіцерський, так і рядовий склад ЗСУ

Професійний склад

Цивільні професії	Військові професії
1 доктор педагогічних наук	2 військові психологи
2 кандидати наук (медичних і технічних)	3 зв'язкові
5 викладачі	

вчитель	
3 психологи	
3 приватні підприємці (ПП)	
2 програмісти	
лікар	
4 медичні сестри	
міліціонер	
охоронець	
провізор-фармацевт	
перукар-стиліст	
студентка	

Серед військових професій слід наголосити, на рядовому складі зв'язкових ЗСУ. Серед цієї групи 1 зв'язкова має 20-літній досвід служби у війську, 1 зв'язкова – підписала контракт із ЗСУ вже під час воєнних дій на Сході країни. 1 снайпер «Айдару», який підпорядкували 5 БТРГ 81 аеромобільної бригади ВДВ.

Національний склад

<i>28 українок</i>	<i>2 росіянки</i>	<i>1 єврейка</i>	<i>1 полька</i>
--------------------	-------------------	------------------	-----------------

Це українська війна.

Сімейний статус

<i>Одружені</i>	<i>Не були одружені</i>	<i>Розлучені</i>	<i>Цивільний шлюб</i>	<i>Вдови</i>
13	11	5	2	1

Більшість жінок не перебувають у шлюбі.

Народили дітей	Не мають дітей
17	15